

ISSN 2710-1371

Қазақ тарихы
электронды журналы

Electronic journal of
Kazakh history

№ 2(182) 2024

«History and Culture» ЖШС

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ KAZAKH HISTORY

ЭЛЕКТРОНДЫ ЖУРНАЛЫ
№2 (182) 2024

ELECTRONIC JOURNAL
№2 (182) 2024

Құрылтай және баспагер:

«History and Culture» ЖШС. Алматы, Қазақстан.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпараттар мен архивтер комитетінің мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпараттық агенттікті есепке қою туралы 02.11. 2023 жылғы № KZ 38RBZ00041763 күәлігі берілген.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

Founder and publisher:

"History and Culture" LLP, Almaty, Kazakhstan

Periodic press publication of the Information and Archives Committee of the Republic of Kazakhstan on communication and information and (but) on registration of information agencies 02.11. Certificate No. KZ 38RBZ00041763 dated 2023 was issued.

Published 4 times a year
(March, June, September, December)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСІ

Бас редактор – **Жұматаев Ринат Серикович** – Phd, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары – жауапты редактор

Ноғайбаева Мендигүл Сағатовна – т.ғ.к., қауымд. профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры м.а. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Ангела Шоттенхаммер – тарихшы синолог, т.ғ.д., KU Leven университеті (Бельгия)

Бабакүмар Қинаятұлы – этнограф, т.ғ.к., Дебрецен университеті (Венгрия)

Эврим Олчер – этнограф, PhD, Қажы Байрам Вели университеті (Түркия)

Алтымышева Зухра Америкүловна – тарихшы, Phd, «Манас» Қырғыз-Түрік университеті (Қырғызстан)

Байғабатова Назгүл Қажымуратовна – этнограф, т.ғ.к., I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті (Қазақстан)

Ақымбек Ералы – Phd, археолог. Ә. Марғұлан атындағы Археология институты (Қазақстан)

Кенжаева Наргиза Соатумуниновна – тарихшы, Phd, Шыршық мемлекеттік университетінің Репрессия құрбандарын еске сақтау музейі (Өзбекстан)

Ильясова Зибегүл Сулейменовна – тарихшы-шығыстанушы, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-ның қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

Сайлаубай Ерлан Ернарұлы – археолог, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Елтану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры (Қазақстан)

Бесетаев Бауыржан – археолог. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)

Намен Абай – Phd, археолог. Назарбаев университеті (Қазақстан)

Бабабеков Ақбар Давурбаевич – Phd, этнограф. Ұлықбек мырза атындағы Өзбекстан ұлттық университеті (Өзбекстан)

Гурсой Музаффер – Phd, археолог. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

Жетпісбай Нұржан Ықсанұлы – Phd, тарихшы. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-chief – **Zhumatayev Rinat** – Phd, Al-Farabi Kazakh National University, Head of the Department of Archaeology, Ethnology and Museology (Kazakhstan)

Deputy editor-in-chief – executive editor – **Nogaibayeva Mendigul** – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Angela Schottenhammer – Full Professor of Chinese Middle Period & Early Modern World History at KU Leuven (Belgium)

Babakumar Kinayatuly – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, University of Debrecen (Hungary)

Evrin Ölçer Özünel – Ethnographer, PhD, Associate Professor, Ankara Haji Bayram Veli University (Türkiye)

Altymysheva Zuhra – Historian, Phd, Kyrgyz-Turkish "Manas" University (Kyrgyzstan)

Baigabatova Nazgul – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, Zhetisu University (Kazakhstan)

Akymbek Eraly – Phd, Archaeologist. Margulan Institute of Archeology (Kazakhstan)

Kenzhaeva Nargiza – Historian, PhD, Chirchik State Pedagogical University, Memorial Museum of Victims of Repression (Uzbekistan)

Ilyasova Zibagul – Historian-Orientalist, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Saylaubay Yerlan – Archaeologist, Candidate of Historical Sciences, Director of the Research Center "Eltanu" of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Besetaev Baurzhan – Archaeologist, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Namen Abay – Phd, Archaeologist. Nazarbayev University (Kazakhstan)

Bababekov Akbar – Phd, ethnographer. National University of Uzbekistan (Uzbekistan)

Gursoi Muzaffer – PhD, Archaeologist. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. (Kazakhstan)

Zhetpisbai Nurzhan – Phd, Historian. Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov. (Kazakhstan)

Журналда тарих ғылымының келесі бағыттары бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (ежелгі, ортағасырлар, жаңа және қазіргі заман), археология, деректану және тарихнама, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, ағылшын. 1993 жылдан бастап шығады

Scientific works are published in the journal in the following areas of historical science: history (ancient, medieval, new and modern), archeology, source studies and historiography, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, English. Founded in 1993.

Редакциямен баспаның мекен-жайы:
050040 Көктем-4 ы/а, 13-үй, 19 п.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

«History and Culture» ЖШС. Тел.: +77076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Журнал сайты: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

Address of the editorial office:
050040 microdistrict Koktem-2, no. 13, apt. 19.
Almaty, Republic of Kazakhstan

"History and Culture" LLP. Tel.: +77076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Journal site: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

**ЭТНОЛОГИЯ.
АНТРОПОЛОГИЯ**

**ETHNOLOGY.
ANTHROPOLOGY**

Olzhobai Karataev¹ , Turdumat Kadyrov²

¹Professor, Doctor. Kyrgyz National University. Zh. Balasagyn.

Sherbakov street, 68, Bishkek city, Kyrgyzstan. e-mail: okaratayev@gmail.com

²Doctor of Historical Sciences, Osh State University. e-mail: tkadyrov@oshsu.kg.

Kurmanzhan Datka street, 34. Osh city, Kyrgyzstan

HISTORY OF SETTLEMENT AND ETHNIC COMPOSITION OF THE KYRGYZ ON THE TERRITORY OF MODERN UZBEKISTAN (Andijan, Namangan, Fergana regions)

Abstract. The scientific article discusses data on Kyrgyz people living outside the territory of Kyrgyzstan in the Republic of Uzbekistan. Their localization, distribution and settlement areas of the Kyrgyz in the Ferghana Valley, tribal composition, material and spiritual cultures are studied. For the analysis, scientific, scientific and statistical materials were used on the number and settlement of Kyrgyz in the Ferghana Valley. Ethnocultural ties of the Kyrgyz people with other Turkic-speaking peoples have also been studied.

The article examines historical data about Kyrgyz living outside the territory of Kyrgyzstan, including in neighboring Uzbekistan. This work examines the localization of the Kyrgyz, their areas of distribution in the Fergana Valley, tribal composition, material and spiritual culture of the ancient people. The territory of the Fergana Valley, which is currently under the jurisdiction of independent states (Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan), has been known since ancient times under the additional name "Golden Valley". The history, culture, language of the Kyrgyz and Kyrgyz ethnic group and other features are closely related to the population and culture of the Fergana Valley. It is known that the Kyrgyz have lived in the valley, its foothills and mountainous areas since time immemorial. Some historical sources and works of researchers indicate that the Kyrgyz inhabited the Fergana Valley and surrounding areas in the 10th–11th centuries. AD It should be noted that the Kyrgyz have long lived in the Fergana Valley and its foothills. An example of this, along with historical sources, can be toponymic names associated with the names (ethnotoponyms) of Kyrgyz tribes and clans, which are quite densely populated in the region. In general, to date, comprehensive studies of the ethnic history, ethnogenesis, ethnic culture, language, material and spiritual culture of the Kyrgyz living in Uzbekistan have not been carried out. For the analysis, scientific, scientific and statistical materials on the number and settlement of the Kyrgyz in the Fergana Valley were used. The ethnocultural ties of the Kyrgyz people with other Turkic-speaking peoples have also been studied.

Key words: Kyrgyz, Ferghana Valley, statistics, Soviet power, Kyrgyz tribes, ethnos, right wing, left wing, Bulgachi (ichkiliki)

For citation: Karataev O.K., Kadyrov T.D. History of settlement and ethnic composition of the Kyrgyz on the territory of modern Uzbekistan (Andijan, Namangan, Fergana regions) // Electronic scientific journal "Kazakh history". 2024. Vol. 182. No. 2. Pp. 4-13 (In Eng.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-4-13>

Олжобай Қаратаев¹, Тұрдумат Қадыров²

¹Профессор, тарих ғылымдарының докторы. Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Қырғызстан, Бішкек қ., Шербаков көшесі, 68. e-mail: okaratayev@gmail.com

²Тарих ғылымдарының докторы, Ош мемлекеттік университеті, Құрманжан датқа көшесі, 34. Қырғызстан, Ош қаласы, e-mail: tkadyrov@oshsu.kg

Қырғыздардың қазіргі өзбекстан территориясындағы (Әндіжан, Наманган, Ферғана облыстары) қоныстану тарихы және этникалық құрамы

Аңдатпа: Мақалада Қырғызстан аумағынан тыс жерде, оның ішінде көрші Өзбекстанда тұратын қырғыздар туралы тарихи деректер қарастырылған. Бұл еңбекте қырғыздардың жерсіндеуі, олардың Ферғана алқабындағы таралу аймақтары, тайпалық құрамы, ежелгі халықтың материалдық және рухани мәдениеті зерттеледі.

Қазіргі таңда тәуелсіз мемлекеттердің (Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан) құзырындағы Ферғана алқабының аумағы ежелден «Алтын алқап» қосымша атауымен белгілі. Қырғыз және қырғыз этносының тарихы, мәдениеті, тілі және басқа да ерекшеліктері Ферғана алқабының

халқы мен мәдениетімен тығыз байланысты. Қырғыздар ежелден алқапта, оның етегінде, таулы аймақтарда мекен еткені белгілі. Кейбір тарихи дереккөздер мен зерттеушілердің еңбектерінде қырғыздардың Ферғана аңғары мен оның маңындағы аймақтарды сонау 10-11 ғасырларда мекендегені айтылады. Айта кету керек, қырғыздар ежелден Ферғана алқабында және оның етегінде өмір сүрген. Бұған тарихи дереккөздермен қатар өлкеде біршама тығыз қоныстанған қырғыз тайпалары мен руларының атауларымен (этнотопонимдерімен) байланысты топонимикалық атауларды келтіруге болады. Жалпы, осы күнге дейін Өзбекстанда тұратын қырғыздардың этникалық тарихын, этногенезін, этникалық мәдениетін, тілін, материалдық және рухани мәдениетін жан-жақты зерттеу жұмыстары жүргізілген жоқ. Талдау үшін Ферғана алқабындағы қырғыздардың саны мен қоныстануы туралы ғылыми, ғылыми және статистикалық материалдар пайдаланылды. Қырғыз халқының басқа түркі тілдес халықтармен этномәдени байланыстары да зерттелді.

Кілт сөздер: қырғыздар, Ферғана аймағы, статистика, кеңестік билік, қырғыз тайпалары, этнос, оң қанат, сол қанат, булғашы (ішкіліктер)

Сілтеме үшін: Қаратаев О.Қ., Қадыров Д.Т. Қырғыздардың қазіргі Өзбекстан территориясындағы (Әндіжан, Наманган, Ферғана облыстары) қоныстану тарихы және этникалық құрамы // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 182. No 2. 7-13-бб. (ағылшын тілінде.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-4-13>

Introduction

Among the current issues in Kyrgyz studies, it is important to clarify the social and economic status of Kyrgyz people residing in neighboring countries (China, Uzbekistan, Tajikistan, Afghanistan, Kazakhstan, and others) due to historical and political events, their resettlement, and tribal composition today. It should be noted that Kyrgyz people have lived in these territories (including the territories of the CIS countries that emerged in 1991) since ancient times. The reason Kyrgyz people remain in the territories of these countries lies in various political circumstances. The main reasons for the division of Kyrgyz people need to be considered in two stages: first, in the second half of the 19th century, according to the Russian Chinese (Qin Dynasty: 1644-1912) and Russian British border treaties, part of the Kyrgyz people remained in the territory of Afghanistan, which was under the protectorate of China (Qin) and Great Britain. In addition, the territories of Sarykol (Murgab), Zherge-Tal were part of the Bukhara Emirate. The centuries-old nomads of the Kyrgyz, the roads to the main pastures and wintering, have overlapped, influencing the economic way of life that has evolved over centuries.

The second stage took place in the 1920s-1930s of the 20th century under Soviet rule (the Provisional Government of the Russian Empire initiated this process in 1917 – O.K.). As a result of clarifying the national-territorial boundaries in Central Asia, part of the Kyrgyz people, who lived within the Russian Empire and the former Bukhara Emirate, remained within the newly formed Uzbek, Tajik, and Kazakh autonomous republics, and later within the territories

of union republics (initially ASSRs, autonomous regions). These actions were the result of the Soviet state's policy to create national-administrative systems to manage the fragmented national-cultural and linguistic characteristics of the peoples living in the Central Asian region.

As a result of the reforms of national-territorial division, vast territories where Kyrgyz people have long resided came under the jurisdiction (national-administrative entities) of the aforementioned republics.

Recently, both electronic and print media have started using the term “ethnic Kyrgyz” to refer to Kyrgyz people who have been living in neighboring countries since ancient times and have remained there due to historical circumstances. Unfortunately, we see and hear that this ethno-social term is currently being used by government officials at an official level. This term has an incorrect definition and is far from being scientifically accurate from an ethnopsychological perspective.

The category of “ethnic Kyrgyz” can also include compatriots who have moved from Kyrgyzstan to other countries such as Turkey, Germany, Russia, the United States, Italy, and others, and those who have become citizens of these countries. For example, Kyrgyz people living in the Van region of Turkey can be called “ethnic Kyrgyz” because in 1982 they were forced to relocate from their previous places of residence in Afghanistan to another country. It is worth noting that there are over 20,000 Kyrgyz people living in Chicago (USA) alone, who can also be classified as “ethnic Kyrgyz”.

The Fergana Valley, which is currently under the jurisdiction of independent states (Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan), has long been known by

the additional name “Golden Valley.” The Fergana Valley, the jewel of Central Asia, is one of the regions in Asia where the most ancient people lived, civilizations developed, and various cultural centers flourished. This region is renowned for its high level of development of sedentary, semi-nomadic, and nomadic cultures, where humans mastered mountain ranges, water-rich foothills, fertile lands, and utilized pastures for livestock. The history of the valley spans centuries, during which it absorbed numerous layers of different cultures, including urban, semi-sedentary, nomadic, etc., where economic-cultural, trade-economic, and linguistic ties of tribes and peoples closely developed. The cities and settlements in the region became major trade, cultural, and economic centers, linking the West and the East. It was the Fergana Valley that united branches of the Great Silk Road, connecting Eastern and Western civilizations. The valley, known as the “pearl of Central Asia,” has long been famous for Indo-European (Iranian, Hindi), Turkic-Mongolian languages and has been one of the main centers of cultural blending (Islamic, Buddhist, Christian, etc.). Various ethnic groups migrated from different regions to the valley, where relative peace and dominance prevailed. As a result, in the 19th and early 20th centuries, the population growth of the Fergana Valley, along with various ethnic groups, contributed to an increase in population density (see: Gubaeva, 2004: 3-4).

The territory of the Fergana Valley covers 22,000 square kilometers, including the foothills – 80,000 square kilometers. The valley has an elliptical shape and, as is known, reaches 300 square kilometers in length and 170 square kilometers in width. The Fergana Valley is surrounded by the Chatkal and Kuramin ranges from the northwest, the Fergana range from the northeast, the Alai and Turkestan ranges from the south. On the western side, a plain road, which could lead to other regions of Central Asia, is currently framed by the Kayrak-Kum canal (“Khujand Gates”) and extends to the Ach-Talaa area (Hungry Steppe).

“Most of the other roads connecting the valley to the outside world pass through the mountains, mountain passes. The territory of the valley is mainly flat, consisting of surrounding mountains, the height of which reaches 6 thousand meters. Politically, economically, and culturally developed since time immemorial, the Fergana Valley has been divided between three countries (Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan) since the first quarter of the

20th century (1924-1926/27), in terms of national-cultural, linguistic characteristics.”

“At present, the Fergana Valley is one of the most densely populated regions not only in Central Asia but also in the world. The population of the region is mainly engaged in agriculture, animal husbandry in the mountains and foothills, as well as farming. The major ethnic groups comprising the majority of the Fergana region are Kyrgyz, Uzbeks, Tajiks, Russian-speaking peoples, followed by Tatars, Uyghurs, Central Asian Turks, and Central Asian Roma (Luli). It is known that almost all the population adheres to the Sunni orientation of Islam (Hanafi madhhab). It can be noted that in the ethnic history and culture of the population of the Fergana Valley, geographically separated from other regions of Central Asia, certain characteristics have been formed.”

“The history, culture, language of the Kyrgyz people, and other characteristics are closely connected with the population and culture of the Fergana Valley. It is known that Kyrgyz people have been living in the valley, its foothills, and mountainous areas since ancient times. The history and culture of the state and the peoples inhabiting the region are widely reflected in historical sources, as well as in the works of authors from the Middle Ages and modern times. It is known to science that foreign and domestic historians show a constant interest in the history of the region. The Kyrgyz people began to be mentioned in the 9th-10th centuries within Central Asia. Some rare written sources contain information about the Kyrgyz and neighboring peoples and tribes.”

“The Kyrgyz people have long inhabited the cities and villages of Maverannahr (the region between the Syr Darya and Amu Darya rivers) and had close trade ties with the local population. They (the Kyrgyz) obtained clothing, fabrics, and agricultural goods necessary for farming, while the settled population provided them with livestock, animal products, meat and dairy products, leather, and other supplies. The Kyrgyz began to inhabit and settle the steppe regions of Central Asia (the region between the two rivers) in the 6th century AD during the Western Turkic Khaganate, and later during the Uyghur and Turgesh Khaganates (see: Ethnic Atlas of Uzbekistan, 2002: 140-142).”

Materials and methods

Some historical sources and works of researchers indicate that the Kyrgyz inhabited the Fergana Valley

and surrounding areas in the 10th-11th centuries AD. In the medieval geographical written source of 982 AD in Farsi “Kitab Hudud al- ‘alam min al-Mashrik ila-al-Maghrib” (“Borders of the World from East to West”), written by an unknown (anonymous) author, a special section is devoted to the Kyrgyz (“On the territory inhabited by the Kyrgyz” – 176 pages). In information about neighboring peoples (Chigil, Yagma, Karluks, Kesim, Tuhsi, etc.), the Kyrgyz are mentioned 11 times. In such cities and towns as Osh, Uzgen, Aksy, Hokand (Kokon), Kubasai, along with these peoples, the residence of the Kyrgyz is described (MIKK, 1973, “Hudud al-alam.” S. 41-45). Al-Marwazi wrote that the Kyrgyz lived in the XI century. in the East Tengir mountainous regions (Karaev, 1968:55). Al-Marwazi noted in his memoirs that “the Kyrgyz stopped burning the bodies of the dead after they became neighbors with the Muslim world. They believed that burning human bodies purifies the deceased.” Therefore, the Kyrgyz became neighbors with Muslims after the year 840 (see: Karaev, 1968: 54).”

The map drawn by al Idrisi also gives very interesting information about the territories in which the Kyrgyz are located. In al-Marvazi Tabai’s work “al-khayvan” (“The Animal World”), written in 1120, he writes that the Kyrgyz were located south of the Kimaks, and the Yagmas and Khallukhi (Karluks) were located to the west. The chronicles of the Tang Dynasty of 843 describe successful military campaigns of the Kyrgyz in East Turkestan, attacks on the territory of the Tang state (China) called Anxi and Beitin (Malyavkin, 1974: 37, 116). These historical evidence also show that Kyrgyz people began to settle in the territory of modern Kyrgyzstan. The cities of Osh, Andukan (Andijan), Uzgen, Aksykent, Kuvasay and others, located in the Fergana Valley, population data and economy of the region are described in detail in the works of authors of the Middle Ages (see: KKTB, Bishkek, 2002, books I-II)

“There is abundant information about the population of the region during the Mongol conquests and in later times. The works of Muslim authors were written with consideration of religion, its spread, and designated the population solely by the term ‘Muslims.’ Zahir-ud-Din Muhammad Babur, in his ‘Baburnama,’ wrote that to the east of Andijan, between the Fergana Valley and Kashgar, lived 5-6 thousand families who called themselves ‘Chogorok,’ ‘Chogrok.’ Among their large horned livestock, the Chogoroks kept sheep and yaks (kotos). At that time, only the Kyrgyz in Central Asia

kept yaks. This indicates that the Kyrgyz lived in the Fergana Valley. Babur (Zahir-ud-Din Muhammad), who gathered an army against the invading nomadic Uzbeks (Shaybanids), who had overthrown the Timurid state from the Desht-i-Kipchak, received 20,000 sheep and 1,500 horses from the Kyrgyz. Chogoroks are known today as part of the Teit and Kesek tribes living in the territory of Kyrgyzstan, and among the Kyrgyz living in the Tashkurgan Autonomous Region of the People’s Republic of China.”

“In the work ‘Tarikh-i Rashidi’ (describing events of 1451), by Mirza Muhammad Haydar, information about the tribes Barin, Bulgachi, Choros, and others of the Fergana Valley is reflected. Baaryn is the tribe of the right wing of the Kyrgyz, Bulgachi or Bulgachylar is the name of the Kyrgyz tribal association Ichkilikov, and Choro(s) is the name of a large tribe in the Kyrgyz Sayak tribe. In ‘Majmu at-Tavarikh’ by Saif ad-Din Aksikenti (16th century), information is provided about the tribal groups of the Kyrgyz, about the right and left wings and about Ichkiliks (Bulgachi). The genealogical gap mentioned in that era fully coincides with the genealogical tree of modern Kyrgyz. Firstly, the tribal groups of the right wing, left wing, and Ichkiliks, built on a dual system, stemmed from the military and economic needs (see: Karataev O. Kyrgyz Dictionary of Ethnonyms. Bishkek: 2003). Mass migrations of Kyrgyz from Eastern Turkestan, now the northern regions of Kyrgyzstan, to the Fergana region and further to the Tashkent region, occurred due to pressure from the Dzungar Khanate (1635-1773/75) (see Gubaeva, 1983:83). It is likely that after these events, the relative number of Kyrgyz living in the region sharply increased. It is necessary to note that the Kyrgyz have long lived in the Fergana Valley and its foothills. As an example, along with historical sources, toponymic names associated with the names (ethnotoponyms) of Kyrgyz tribes and clans, which are quite densely scattered in the region, can serve as evidence.

Studies of the population history of the region can be mainly divided into four phases. 1. Joining the Russian Empire at the end of the 18th century. – 60 XIX century; 2. Study of the Fergana Valley in the 60s of the XIX century. before 1917 3. Research work in Soviet period; 4. Research work after independence. These data are largely based on the results of statistics and censuses of the population of Central Asia, including the Fergana Valley, conducted at one time by government institutions of the Russian Empire and the period of Soviet power.

Discussion

During the era of great geographical discoveries, foreigners' interest in Central Asia, including the Fergana Valley, began to grow. Their interest was linked to the region's population, traditional culture, languages, location, and so on. In 1812, Indian official Mir Izzetullah, who visited the Khanate of Kokand at the request of the British William Moorcroft, provided detailed information about the Fergana Valley. The author considers Osh and its surrounding areas as the residence of the Kyrgyz, Aravan as the residence of the mountain Tajiks, who were resettled from Badakhshan, Andijan district (Min-Tepe) as the residence of Kipchaks and Turks, and Kuvasay as the residence of Kyrgyz and Kalmyks (Gubaeva, 2004: 7). The ethnic composition of the valley's population at that time was extremely diverse. For example, in the third quarter of the 18th century, the Dzungar Khanate collapsed, and the surviving Kalmyks began seeking refuge in Central Asia, particularly in the direction of Fergana. As a result of military clashes, some Kalmyks were displaced, while others settled down (History of the Peoples of Uzbekistan. – Tashkent, 1947. Vol. II.-P.131). Mass migrations of Karakalpaks to the Fergana Valley occurred due to civil wars and famine in the Khanate of Khiva. Additionally, in the 17th-18th centuries, mountain Tajiks from Badakhshan began to migrate to the Fergana Valley. The main reasons for this were internal conflicts among the khans of Mountain Badakhshan and famine.

Geographical, historical-ethnographic, linguistic (language) study of the region's population was initiated during Tsarist Russia. Local authorities of the Russian Empire began to conduct statistical studies and clarify the boundaries of the region. Statistical committees recorded on the population data of the region, national, tribal composition, etc. in such written sources as: *“Materials for the Statistics of the Turkestan Region. Yearbook,” “Yearbook of the Fergana Region,” “Statistical Overviews of the Fergana Region,” “Materials for the Statistical Description of the Fergana Region,” “List of Settlements in the Fergana Valley,”* and drew maps reflecting the population's settlement areas. Explorer Nikolay Potanin, who accompanied envoys from the Khanate of Kokand from St. Petersburg in 1829, provided reliable information about the population and economy of the region (Gubaeva, 2004: 8). Un-

fortunately, the overwhelming majority of data from this era were empirical, and the authors had little knowledge about the language or history of the region's population.

The works of V.V. Velyaminov-Zernov on the study of the territory were raised to a new level. In these studies, a careful approach was used to accurately study the political and economic situation, economy, and economic structure of the territory. Research is aimed at studying the economic potential of the region, which will create new goods for capitalist entrepreneurs of the Russian Empire, and they, in turn, will use raw materials and cheap labor. In the main works devoted to the study of Central Asia, including the Fergana Valley, one can add studies by famous authors such as: A. F. Middendorf, A. P. Fedchenko, N. A. Severtsova, I. V. Mushketova, N. A. Aristov, A. V. Bunyakovsky, A. Z. Validov, A. L. Kun, P. E. Kuznetsov, A. A. Kushakevich, N. S. Lykoshina, A. I. Maksheev, V. P. Nalivkin, V.A. Parfentyev, N.F. Sitnyakovsky, A.P. Khoroshkhin and others. The works of these researchers reflect data on the Kyrgyz of the Fergana region: generic names, their composition, location, economic structure. It is known that most of this information was published in the collections *“Vestnik,” “Proceedings,” “Notes”* of the “Russian Geographical Society” (RGO). In particular, it should be noted the work of N.F. Sitnyakovsky about the Kyrgyz living in the eastern part of the Fergana region (“Enumeration of some clans of the Kyrgyz living in the eastern part of the Fergana region”, 1898). The researcher provided work supplemented by significant information about the tribal composition and settlement of the Kyrgyz. In addition, it is necessary to note the article by N.S. Lykoshin, which provides information on the Chapkulluk (Chapkyldyk) volost of the Khojent district of the Samarkand region. The author wrote about the relationships of the Kyrgyz people residing in the volost (administrative unit) of **Chapkulluk** (the name of the Kyrgyz tribe **Chapkildyk**), populated by Kyrgyz, regarding their forced resettlement (Samarkand, 1906). V.P. Nalivkin, along with his wife M. Nalivkina, who extensively studied Central Asia, provided information about the culture, language, economic structure, social relations, and religious situation of the settled population of the Fergana Valley in their work *“Essays on the Life of Indigenous Women in the Fergana Valley”* (Kazan, 1886).

Results

The authors note that they observed a process of Turkicization among the local Tajiks (Sarts). The Kyrgyz people living in the foothills of the Fergana Valley continued to lead a nomadic lifestyle. In the section “Roof of the World” translated into Russian in the work of British Sir Thomas Edward Gordon, it is recounted that in Kyzyl-Arte of the Pamirs, there were 1000 families of Kyrgyz and Kipchaks (Kyrgyz-Kipchaks – O.K.), who had migrated from Fergana seven years ago (Gubaeva, 2004: 16). French anthropologist and ethnographer C. Ujfalvy in 1876-1877, alongside Kazakhs, Tajiks, nomadic Uzbeks, and Karakalpaks, wrote about the Kyrgyz. He also provided data on the settlement of sedentary and semi-nomadic populations. At that time, Fergana Kyrgyz lived in the territories of Osh, Andijan, Namangan, Kokand, Margilan, Skobelev (Fergana), and Khujand districts of the Fergana, Syr-Darya regions of Turkestan General-Governorship.

Ethnographic data on the population and the Kyrgyz people of the Khodjent district of the Samarkand region is covered in the work of I.I. Zarubin: *“The Population of the Samarkand Region: Its Size, Ethnographic Composition, and Territorial Distribution.”* It is known that part of the territory of the Hodgental County by geographical features is included in the Fergana Valley. In Khodjenski county, Kyrgyz people lived in the counties of *Chapkulluk (Chepprok), Bokso, Sibirgi*, etc. Scientific work *“Clan Division of the Kyrgyz”* by the famous Kyrgyz state and political figure Abdykerim Sydykov, published in 1927 in Tashkent, has not lost its relevance for historical science and today (Sydykov, 1925: 3-25). The Russian Institute of Statistics and Statistics has published a new book on Kyrgyz Kyrgyz Society. The author cites the genealogical discrepancies of the Kyrgyz, gives exact data on the distribution area of their distribution, and writes that in the territories outside the Kyrgyz ASSR there are more than 350,000 Kyrgyz (China, Afghanistan). The Afghan side scholar named the Kyrgyz living in Sarykol (Murghab), Afghanistan (see Sydykov, 1925/1927: 273-274). The Afghan side is Afghanistan. It is worth mentioning the studies on the history, ethnography of Kyrgyz, conducted by one of the first Kyrgyz historians-writers Belek Soltonoev (Soltonoev, 2003: 423). Population of Fergana valley, economic system, social relations of Kyrgyz XIX century. Studied in scientific works K. Usenbayeva, V. M. Flat, K. S. Moldokazemova, B. M.

Zhumabayeva, T. Kenensarieva, A. Bedelbaeva and others.

After the Central Asian peoples became part of the Russian Empire, a new Russian system of administration was introduced in the territory. Statistical censuses of the settled, semi-nomadic, and nomadic population were carried out, the tax system, the use of land and water, and pasture use were streamlined, and villages began to be created. Imperial officials paid attention to the ethnic composition of the living population and conducted special censuses to determine the exact national composition. In 1897, the first population census was conducted in the Russian Empire and the Turkestan General Government. In the foothills of the Fergana region of Russian Turkestan at the end of the 19th century. – early 20th century 423 thousand 639 Kyrgyz lived (see: Materials on the characteristics of the national economy in Turkestan...1911:62).

Following the recommendation of linguists, the population of Turkestan was surveyed by linguistic features rather than by ethnicity. There were several errors made in these statistical surveys. Obviously, in the historical conditions of Turkestan at that time it was difficult to determine national characteristics in relation to linguistic characteristics. It was especially difficult to clarify the ethnic differences between the Sarts and the Uzbeks, as well as some Farsi (Tajik) language groups. In the XVIII-XIX centuries. in the Fergana Valley, the number of Tajiks grew due to external migration, which led to the problem of separating their Turkified part from the settled Sarts (see: Abashidze, 2004: 58). In addition to the Kyrgyz, Sarts (788 thousand), Uzbeks (153 thousand), Turks (260 thousand), Karakalpaks, Kipchaks, Kashkars, Tajiks, and Mongols lived in the Fergana Valley. The number of Fergana Kyrgyz, according to one source, was 202 thousand people: in research by K.K. Palena – 423 thousand, according to N.V. Turchaninov – 259 thousand. Eight peoples are most clearly distinguished: Sarts, Kara-Kyrgyz, Turkic-Tatars (Central Asian Turks – O.K.), Uzbeks, Kipchaks, Karakalpaks, Kashkars, Tajiks, who made up the population of the Fergana region in 1904. Due to errors made in statistical work, the results of the census of that time were constantly changing. For example, the statistics of that time were characterized by the fact that the number of Fergana Kyrgyz “grew”, and according to some data “decreased”. The publishing house “Yearbook of the Fergana Region” in the first issue of 1901 provides the relevant statistical data for 1899. According to these data, 50% of the total population of the

Fergana Valley are Sarts, 11% Tajiks, 300 thousand Kara-Kyrgyz (Kyrgyz), 170 thousand Kashkars, etc. (Abashin, 2004: 61–62).

In 1924, the “Statistical Yearbook 1917-1923” was published. Statistical Department of the Turkestan SSR. The head of the management department, I.P. Magidovich, provided comprehensive information on the national composition of the population of Fergana. It describes the integration into the data of the population of the nomadic volosts of Namangan and Andijan districts, which were not previously included in the survey. When clarifying the situation on the population of Osh district, data from the settlement commission (Resettlement Administration) for 1911 and 1913 were used. I.P. Magidovich, based on the available accurate data, writes: “... the Karakyrghyz (Kyrgyz) retained the purity of their blood, since they lived in high mountains away from others.” The author indicates the tribal composition of the Kyrgyz, the right and left wing (thirty sons), the Ichkilik tribal group, the total number of Kyrgyz in relation to the tribal groups (Abashin, 2004: 73-74). In 1897, according to the census of the Namangan district (rural population), the Turkic-speaking Sarts were 58.0%, Tajiks – 18.55%, Kyrgyz – 7.17%, according to data for 1904, the population speaking the Sart language was 63.38 %, Kyrgyz – 21.46%. These data were obtained after including the Arym, Chatkal, and Sausamyrdistricts. The number of Kyrgyz in the district in 1897-1904. increased by 59 thousand people (Bushkov, Zotova, 2004: 115-116). The Namangan district included the volosts of Arym, Bagysh, Kyzyl-Dzhar, Kyrk-Uul, Saruu, Sausamyrdistricts, Chatkal, Bayastan, Kutluk-Seit, which at that time were inhabited mainly by Kyrgyz. Between 1904 and 1911, data on the ethnic composition of the population of the Fergana region became more accurate, indicating an improvement in the quality of work of state statistical institutions.

The ethnic affiliation of “Kyrgyz-Kipchaks” and “Kulan-Kipchaks,” as well as their differences, need clarification. Numerous mentions of the Kipchaks, who inhabited the Fergana Valley, can be found in historical sources as well as in subsequent statistical compilations. Their total number in statistical collections ranges from 40 to 60 thousand. I.P. Magidovich in his work warns against ethnic mixing of the Fergana Kipchaks with the Kyrgyz and Karakalpaks. The Kipchaks in the Fergana Valley “constantly emphasized that they were different from the Kyrgyz and Uzbeks.” The researcher notes the special role of the Kipchaks in the Kokand

Khanate (Magidovich, 1924: 43-45)¹. These Kipchaks (Kulan-Kipchaks) were mainly engaged in cattle breeding, some of them moved to sedentary life, and some lived the life of a cattle breeder. The Kipchaks lived mainly near cities and populated areas. Kulan-Kipchaks, in contrast to the “Kyrgyz-Kipchaks,” moved from Desht-i-Kipchak (from the middle reaches of the Syr Darya) to the Fergana Valley in the 16th-17th centuries and were migrants, a nomadic ethnic group. All of them were in the first quarter In the 20th century, during the first census and establishment of borders, they were registered by the authorities as “Uzbeks,” after which they were included in the Uzbeks. Currently, it is known that the bulk of the representatives of the Kyrgyz tribes in the Fergana Valley (on the Uzbek side) are representatives of the Kipchak tribe.

The Kyrgyz tribe “Kipchak” call themselves «Kyrgyz-Kipchaks». The endoethnonym term “Kyrgyz-Kipchak” is used by representatives of the Kyrgyz tribe Kipchak to distinguish themselves from the “Kulan-Kipchak” nomadic Uzbeks who switched to a sedentary lifestyle from Desht-i-Kipchak. Kyrgyz-Kipchaks are one of the largest Kyrgyz tribes that became part of the Kyrgyz ethnic group around the 10th century.

Representatives of this genus are found among the Kyrgyz people who currently live in the People’s Republic of China, Tajikistan (Murghab, Zhergetal), northern Afghanistan (Wakhan corridor), and the Kyrgyz of Chui, Batken, Jalal-Abad, and Osh oblasts of the Kyrgyz Republic. I.M.Zarubin in his statistical work “*List of nationalities of Turkestan Territory*” (Zarubin, 1925:1925) (Zarubin, 1925:5) specified ethnic differences of Kyrgyz from Kazakhs and noted that ethnic self-consciousness of Kyrgyz in comparison with neighboring Kazakhs takes a very strong place. But the Kuramins², being an

¹ Note: We are referring to the Kulan-Kipchaks, who achieved political dominance in the Khanate of Kokand for several years. – O.K.

² The Kuramins. The Kuramins, who inhabited the Angren Oasis, trace their origins to the tribes of the senior and middle zhuz of the Kazakhs. In the 17th-18th centuries, they settled in the territory of the modern district. The settlement of the Kuramins, the economy of the migrants, and some of their differences from the local ethnic environment are reflected in the works of N.A. Aristov. The Kuramins who resettled in the Fergana Valley consist of tribes such as Kerait, Zhalaiyr, Zhapalak, Toru Ayyir, Kara Chapkan, Chuvadak (Chuldak), Alchyn, Uyshun, Besh-Kalyn (Taz), Karashyrak (Karashyryrak), and others. Among these tribes, the Zhalaiyr were the most influential. Almost all of the mentioned tribes among the Kuramins have parallels in Kyrgyz ethnonyms. Some researchers (A.P. Okladnikov and

independent ethnos living in neighboring settlements with the Kyrgyz, have retained their ethnic identity weakly. The author reports that there are more than 126 thousand Kyrgyz living in Osh district. This source of information does not correspond to the data of previous statistical compilations on the number of Kyrgyz people of 127.5 thousand people. This indicates that after the establishment of Soviet power, statistical data began to be provided more accurately. It should be noted that the data presented above does not include about Kyrgyz people who live in the Andijan and Namangan, Margilan and Khujand regions. It is obvious that during the “census” in the Fergana region and other regions of Central Asia, some large ethnic groups were eliminated, and the names of small ethnic groups turned into the main national names. For example, at the kurultai held in Tashkent in 1921, the ethnonym “Uighurs” was restored as the name of the people, while the Turkic-Persian-speaking Sarts, who made up a significant part of the population of Fergana, then the Kuramins, Kipchaks, Kashkars (immigrants from East Turkestan), Karakalpaks, Arabs, and some Tajiks were forced to accept the ex-ethnonym “Uzbeks” and forget their language and culture. The researcher of Central Asia V. Mallitsky wrote about the actions to assign a new name to the settled population speaking the Turkic-Farsi language. He noted that this movement “was led by the Samarkand intellectual figure S. Lapin.” “Under the activities of the intelligent S. Lapin in 1890, the name “sart” is not mentioned in official documents in Samarkand.” Therefore, the opinion of naming the population with the term “Uzbek” began to gain wide acceptance as early as the beginning of the 20th century (see: Abashin, 2004: 83-84). In 1926, alongside the clarification of national boundaries, the All-Union Population Census was conducted in the USSR. In Central Asia, including the Fergana region, a new ethno-cultural policy began to be implemented. According to the 1926 census data,

others) connect the eastern origin of the ethnonym “Kuramins” with ancient Turkic times. Runic inscriptions found in the territory inhabited by this tribe also illustrate this. Descendants of this ancient lineage under the name “kuramsha – kuramchi” have survived as part of the Buryats of the Ekshir-Bulagat district. Researcher T.A. Bertagaev notes in his studies that the origin of the Kurams belongs to the circle of Mongolian-speaking tribes and defines the meaning of “kura – kh – khura – kh” as “gathering”, “uniting”. Khuramsha – kuramcha; – chin; – cha – shan; – sha; – a member of the chin in Mongolian languages defines occupation, movement. The word “kurama” is known as the name of clans within the Kyrgyz tribes Solto, Teiyit.

there were 327 thousand Kipchaks (Kulan-Kipchaks and others) living in the Fergana Valley. Historian and ethnographer K.Sh. Shaniyazov wrote that the inclusion of the Kipchaks into the newly formed Uzbek nation was a very complex process (see: Shaniyazov, 1974: 68). Presumably, the renowned ethnographer and Turkologist K. Sh. Shaniyazov includes Kyrgyz-Kipchaks, Karakalpaks, and other tribes among the Kulan-Kipchaks.

According to the same census data from 1926 in the Uzbek SSR (established in 1924), there were 58,960 Kyrgyz residing in the Andijan, Fergana, and Namangan regions, of which 58,768 Kyrgyz lived in rural areas (Abdullaev, Atakhanov, 2014: 2). Onomastic data also contribute to sources that accurately reflect the historical situation. In the toponymy of the Fergana Valley, Kyrgyz names of large tribes, smaller clans, and groups are widely spread. In the statistical work “List of Settlements of Fergana” (Skobelev, 1909: 34,35,52,53... and other pages), settlements, villages inhabited by Kyrgyz, and the number of inhabitants in each village are clearly indicated. A wealth of precise information is also available in the works of the renowned expert on the ethnography of Fergana, S.S. Gubaeva. The distribution of Kyrgyz throughout the Fergana Valley was localized. On the northern and eastern sides of the valley lived tribes from the **right and left wings**, while on the southern side were representatives of the tribal group of **Ichkilikovs** (Gubaeva, 1983, 84). These included: Basyz, Munduz, Saruu, Chon Bagysh, Kitay; tribes of the right wing: Jediger, Bagysh, Mongol, Sayak; groups of the Adigin tribe (Bargy, Boru, Joru, Kara Bagysh, Sarty) and Mungushi inhabited the eastern part of the valley. The tribal group of Ichkilikovs consisted of Kypchak, Naiman, Teiyit, Kesek, Toolos, Zhookesek, Kandy, Boston, Noygut, Avat, Orgu. In the volosts of Chapkildyk, Sibirgi, and Bokso, which were part of the Khodjent district, representatives of the Kesek, Teiyit, Kypchak, Avat, Orgu, and Chapkildyk tribes lived.

Conclusion

It is worth noting that some of the located Kyrgyz villages were included in the Uzbek SSR, Tajik ASSR. For example, in the triangle of Fergana – Yazyavan – Kuva there are representatives of the tribes Boston, Kandy, Naiman, Kypchaks, Jookesek. In these places there are such Kyrgyz villages and hamlets as Boston (several villages), Naiman (several villages), Kyzyl-Kypchak, Kyrgyz-

Kypchak, Jookekese, Budkachi (Kypchak tribe), Chapkyldyk, Durmancha (Kypchak), Toraigyr (Kypchak), Shabada (Boston) and others. (Gubaeva, 1983: 84-85). The appearance of ethnotoponyms at the junction of languages and cultures is proved by science. For example, the area of settlement of the Mungush tribe of the right wing can be traced by ethnotoponyms. For example, there are villages Zhapalak, Zhezkazgan, Sokolok, Erke-Kashka, Uluu-Katyn, Mangyt, Kok-Zhatyk, Kodogochun, Toleiken, Zhoosh, and others. On the Uzbek side of the valley, Bagysh, Kara-Bagysh, Aryk-Bagysh, Uch-Bagysh, Chon-Bagysh and other toponymic names are widespread in the areas from Aravan, Asake to the Yangi-Kurgan district of Namangan. According to the toponyms Kydirsha, Koklen (Teyit), Teyit, Kara-Teyit and others, it can be traced that representatives of the Kyrgyz tribe Teyit have lived in the territory of Margelan district since ancient times.

According to Uzbek scientists of the XXI century, the northern slopes of the Fergana Valley are inhabited by representatives of the tribes Sayak, Djediger, Bagysh, Monol, belonging to the right wing of the Kyrgyz, and Saruu, Basyz, Kushchu, Chonbagysh, Kitay, Munduz, belonging to the left wing of the Kyrgyz. And in the southern part of the Fergana Valley settled representatives of the tribes Kypchak, Naiman, Teyit, Kesek, Kandy, Boston, Noygut, Avat, Toolos, belonging to the Ichkilik tribal group (Abdullaev, Atakhanov, 2014: 2).

Groups of Kyrgyz, Kipchak (Kyrgyz-Kipchak) tribes live in the territory of Pap, Chust, Buvaida, Yangikurgan, Uichi, Naryn, Uchkurgan, Dangara, Balykchy, Izbaskent, Korgon-Tyubinsk, Jalal-Kuduk districts. Representatives of the genus Naiman, according to the data of Ya. B. Vinnikov, live in some villages of Kuvaisinsk, Alyty-Aryk, and Tashlak districts (Vinnikov, 1956:163). In

addition, the Naimans live in Kozho-Abad, Korgon-Tyubinsk districts of Andijan province. It is also known that the names of these tribes are found in local toponymy.

Members of the Kesek tribe, belonging to the Ichkilik tribal group (Bulgachis), live in the Korgon-Tyubin and Jalal-Kuduk districts of the Andijan region. Keseks live compactly in the villages of Dardak, Dehkanchechi, Kampiravat in the Korgon-Tyubin district. Y.R. Vinnikov considered the Zhookeseks as an independent tribe. Some sources indicate that the Zhookeseks were part of the Kesek tribe. It is known that the Zhookeseks inhabited the territories of the Narynsky, Alt-Aryk, Fergana, Kuva (Kuvasy), and Akhunbabayevsky districts. The Zhookeseks are dispersed in the aforementioned regions and live mixed with Uzbeks (Abdullaev, Atakhanov, 2014: 3-4).

Representatives of the Kyrgyz clan Kandy inhabit the territories of the Korgon-Tyubinsky, Jalal-Kuduk, Kodjo-Abad, Fergana, and Kuvinsk districts. It is known that a significant number of tribal groups of the Boston tribe reside in the aforementioned districts. Noyguts are one of the numerous Kyrgyz tribes living in Uzbekistan. The main part of the Noyguts settled in the villages of Noygut, Imanarik of the Uch-Korgon district, and in the village of Chekshura of the Fergana district. Avaty live in the Uch-Korgon and Naryn districts of the Fergana Valley. Tooloses live compactly in the villages of Jalal-Kuduk and Kojho-Abad districts of the Andijan region.

Overall, comprehensive studies of the ethnic history, ethnogenesis, ethnic culture, language, material, and spiritual culture of Kyrgyz people living in Uzbekistan have not been conducted to the present day. We believe that the existing close socio-economic and cultural ties between the two countries will provide ample opportunities for research.

Reference

- Abashin S. N. Naselenie Ferganskoi doliny (K stanovleniyu etnograficheskoi nomenklatury v kontse XIX – nachale KhKh veka)//Ferganskaya dolina: Etnichnost', etnicheskie protsessy, etnicheskie konflikty. M., 2004. S.38-102. [In Rus]
- Abdullaev U.S, Atakhanov R.S. Iz istorii uzbeksko-kirgizskikh etnokul'turnykh vzaimootnoshenii (po materialam Ferganskoi doliny) // Zhurnal nauchnykh publikatsii aspirantov i doktorantov. 2014. ISSN 1991-3087. [In Rus]
- Abramzon S.M.Voprosy etnogeneza kirgizov po dannym etnografii//TKAEE. T.III. S.31-43.
- Bushkov V.K., Zotova N.L. Sel'skoe naselenie Namanganskogo uezda na rubezhe XIX-XX vekov (po statisticheskim dannym)// Ferganskaya dolina: Etnichnost', etnicheskie protsessy, etnicheskie konflikty. M., 2004. S.110-138. [In Rus]
- Valikhanov Ch.Ch. Sobr. soch. –Alma-Ata, «Gylym», 1958. 478 s. [In Rus]
- Vinnikov Ya.R. Rodo-plemonnoi sostav i rasselenie kirgizov na territorii Yuzhnoi Kirgizii. – TKAEE. T.1. M., 1956. S.136-170. [In Rus]

Gubaeva S.S. K istorii k izucheniya etnicheskogo sostava naseleniya Ferganskoi doliny//Ferganskaya dolina: etnichnost',

etnicheskie protsessy, etnicheskie konflikty Otv. red. S.N.Abashin, V.I.Bushkov; In-t etnologii i antropologii im. N.N. Miklukho-Maklaya. M.: Nauka, 2004. S. 6-38. [In Rus]

Gubaeva S.S. Etnicheskii sostav naseleniya Fergany v kontse XIX— nachale XX v. (po dannym toponimii). Tashkent, 1983. 245 s. [In Rus]

Gubaeva S.S. Naselenie Ferganskoi doliny v kontse XIX-nachale XX v. (Etnokul'turnye protsessy). -Tashkent, 1991 (9 p. 1.).

Zarubin I.M. Spisok narodnostei Turkestantskogo kraja. L.,1925. S.5. [In Rus]

Istoriya narodov Uzbekistana. -Tashkent, 1947. T. II. 514 s. [In Rus]

Karaev O. Arabskie i persidskie istochniki IX XIII vekov o kirgizakh i Kirgizii. Frunze, "Ilim", 1968.104 s. [In Rus]

Karataev O.K. Kyrgyzdardyn tegi, kelip chygysy, etnostuk-madaniy alakalary. Bishkek, 2013. – 290 b. [In Kyrgyzs]

Karmysheva B.Kh. Ocherki etnicheskoi istorii yuzhnykh raionov Tadjikistana i Uzbekistana. M., "Nauka", 1976. 356 s. [In Rus]

Koichiev A. Natsional'no territorial'noe-razmezhevanie v Ferganskoi doline (1924 g.). Bishkek, 2002. 267 s. [In Rus]

Lykoshin N.S. Chapkullukskaya volost' Khodzentskogo uezda. Opyt issledovaniy ekonomicheskikh i bytovykh uslovii zhizni ee naseleniya //Spravochnaya knizhka Samarkandskoi oblasti. VIII. Samarkand, 1906. [In Rus]

Magidovich I.P. Naselenie TASSR v 1920 g. // Statisticheskii ezhegodnik 1917-1923 gg. Tashkent, 1924. T. 1. S. 43-45. [In Rus]

Malyavkin A.G. Materialy po istorii uigurov v IX– XII vv. Novosibirsk: Nauka, 1974. 210 s. [In Rus]

Materialy k kharakteristike narodnogo khozyaistva v Turkestante. Otchet po revizii Turkestantskogo kraja, proizvedennoi po vysochaishemu poveleniyu senatorom gofmestrom grafom K.K.Palenom. Ch. I. Otd. 1. Spb., 1911. 62 s. [In Rus]

Nalivkin V., Nalivkina M. Ocherki byta zhenshchiny tuzemnogo mestnogo naseleniya Ferganskoi doliny. Kazan', 1886. [In Rus]

Sitnyakovskii N.F. Perechislenie nekotorykh rodov kirgiz, obitayushchikh v vostochnoi chasti Ferganskoi oblasti //Izv. Turkestantskogo otdela Rus. geogr. ob-va. Tashkent, 1900. T. II. Vyp. I. S.92-110. [In Rus]

Soltonev B. Kyrgyz tarykhy. Zhooptuu redaktoru: akademik A.Ch. Kakeev. K-97 – B.: ARKhI, 2003. 448 b. [In Kyrgyzs]

Sydykov A. Rodovoe delenie kirgizov //”Blagodarnye ucheniki Srednei Azii i ego pochitateli”. Tashkent, 1927. S. 273-300. [In Rus]

Shaniyazov K.Sh. K etnicheskoi istorii uzbekskogo naroda (istoriko-etnograficheskoe issledovanie na materialakh kipchakskogo komponenta). Tashkent,1974. 346 s. [In Rus]

Shaniyazov K.Sh. Kipchaki v uzbekskoi etnicheskoi srede v dooktyabr'skii period//Etnicheskie protsessy u natsional'nykh grupp Srednei Azii i Kazakhstana. -M., 1980. S. 45-56. [In Rus]

Etnicheskii atlas Uzbekistana\Kyrgyzy. Tashkent, 2002. S.140-144. [In Rus]

Aknur Koshymova^{1*} , Mendigul Nogaibaeva²

¹PhD, senior teacher KazNU al-Farabi, Almaty, Kazakhstan
e-mail: akosh.kno@gmail.com

²Candidate of Historical Science, associate professor KazNU al-Farabi, Almaty, Kazakhstan
e-mail: nmendigul@mail.ru

TYPES AND NUMERICAL SYMBOLS IN THE WORLDVIEW OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract. The article discusses the meaning of terms associated with numbers and colors. These signs give information about the essence and worldview of the Kazakh people. It turns out that such symbols, which give information about the beliefs of the people, are formed depending on the habitat and customs of the people. Traditions, customs, culture, and beliefs of any people of the world, preserved for centuries, reflect its characteristics based on the acceptance and understanding of natural forces. The purpose of the study is to reveal the meaning of color and number symbols that convey knowledge and information and serve as a source for the study of history, culture, and worldview. In accordance with the purpose of the study, the article states that color and number symbolism, as a means of knowledge and organization of the world, is based on specific images of the world and abstract concepts. It follows that life, climate, worldview, traditions, national tastes, and other factors influence the color perception of any people. In the symbolic perception of colors, the role of associations plays a major role: blue is associated with the sky, water, green with plants, red with fire, and so on. The methodological basis of the study is the methods and principles of historical and philological sciences. General scientific and historical methods were also used, such as historical comparative analysis, descriptive methods, etc. Results. The importance of considering color and number as symbolic indicators in the worldview of people, the perception of natural phenomena was found to reflect the habitat, geographical location, and nature, which is considered under the philosophical and logical categories that reflect space and time, nature, as well as the relationship between human and society. Conclusion. Color and number concepts are one of the main categories of culture that preserve important information about the nature of the environment, the historical path of the people, and the relationship between different ethnic traditions. That is, identifying the symbolic meaning of colors and numbers in the centuries-old culture and tradition of a people is one of the topics of scientific interest.

Keywords: color, belief, numerical symbols, Kazakh people, worldview, virtue, Kazakh khans, ethnic history.

For citation: Koshymova A.O., Nogaibaeva M.S. Types and Numerical Symbols in the Worldview of the Kazakh People // Electronic scientific journal "Kazakh history". 2024. Vol. 182. No. 2. Pp. 17-24 (In Eng.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-14-24>

Ақнұр Қошымова¹, Меңдігүл Ноғайбаева²

¹PhD, аға оқытушы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: akosh.kno@gmail.com

²Тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры м.а.,
Алматы, Қазақстан, e-mail: nmendigul@mail.ru

Қазақ халқының дүниетанымындағы түс пен сандық символдар

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының дүниетанымы жайында ақпарат беретін белгілердің бірі болып табылатын сандар мен түр-түске байланысты түсініктері қарастырылады. Халық нанымынан хабар беретін мұндай таңбалар халықтың өмір сүрген ортасы мен салтына байланысты қалыптасып отырғанын байқауға болады. Әлемде қай халықтың болмасын ғасырдан-ғасырға жалғасып отырған дәстүр-ғұрпында, мәдениеті мен сенімінде табиғи күштерді қабылдап, түсінуіне байланысты ерекшеліктері көрініс беріп отырады. Зерттеудің мақсаты халық дүниетаны мен мәдениетін, тарихын зерттеуде дереккөз қызметін атқаратын, ақпараттар мен мәліметтерді бойына сіңірген түр-түстер мен сандық белгілердің мәнін ашу. Зерттеу мақсатына сәйкес түр-түс пен сандық символдар таным құралы және әлемді тануға негізделген белгілі образдар мен абстрактілі ұғымдарға негізделеді. Осыған сүйене отырып, әр халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, дәстүрі, ұлттық бояуы және т.б. факторлардың түс қабылдауына әсер

ететінін көреміз. Түсті символдық қабылдануы өте маңызды: көк түс аспанмен, сумен, жасыл түс – өсімдікпен, қызы – отпен және т.б. Зерттеудің методологиялық негізін тарих және филологиялық ғылымдары принциптері мен әдістері құрайды; сондай-ақ жалпы ғылыми және тарихи-салыстырмалы, сипаттау және т.б. тәрізді тарихи әдістер қолданылды. Нәтижесі. Кеңістік пен уақытты, табиғатты, сондай-ақ қоғам мен адам арасындағы қарым-қатынасты көрсететін философиялық, логикалық категория қатарында саналатын түр-түс пен сандық белгілерді халықтық дүниені тану, табиғи құбылыстарды қабылдау, өмір сүрген ортасын, географиялық орналасуы мен табиғатын көрсетуде символдық көрсеткіш ретінде қарастырылды. Қорытынды. Түр-түс және сандық ұғымдар әртүрлі этникалық дәстүрлердің арақатынасы, халықтың тарихи жолы, қоршаған ортаның бояуы жайында мәліметтерді бойына жинаған мәдениеттің негізгі категорияларының бірі болып табылады. Яғни, кез келген халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениеті мен дәстүріндегі түстер мен сандардың символдық мәнін анықтау – ғылыми қызығушылық тудыратын мәселелердің бірі.

Түйін сөздер: түс, наным, сандық символдар, қазақ халқы, дүниетаным, киелілік, қазақ хандары.

Сілтеме үшін: Кошымова А.О., Ноғайбаева М.С. Қазақ халқының дүниетанымындағы түстік пен сандық символдар // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 182. No 2. 17-24-бб. (ағылшын тілінде.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-14-24>

Introduction

The current worldview and beliefs of the Kazakh people have been formed over the years and centuries, and have been preserved unchanged, while some have evolved with internal changes until today. Accordingly, studying the problem in the contemporary history in the modern age is considered important not only in a particular field, but also in terms of interdisciplinary and international perspectives. Therefore, the study of the issue of cultural heritage, which has not lost its relevance over the centuries, requires a wide range of scientific research, which should be linked to the history of the Kazakh people through various scientific fields.

As we observe, the types, colors, and symbolic elements that are identified as one layer of the history of the Kazakh people are of great importance in exploring the customs and worldview of the people. After all, some pages of the history of any people are not only found on paper, but also reflected in their literature, faith, customs, art of painting and calligraphy, and we study them by entering all of hidden lines into the history page. All of these are the symbolic representation of the history of the people, tribes, and the present nation and part of it.

The symbol is considered as a semiotics that preserves and transmits the cultural, spiritual, and mythological heritage of any nation. The perception of the world, the emergence of their own identity, and the signs of fear and joy of any nation are reflected in the mythological symbols, beliefs, and traditions, which have been preserved and transmitted through generations.

The color and numerical semantics indicate people's objective perception of the world, while the system of meaning which characterizes humans from a moral-ethical perspective, creates a special basis of evaluating tools. For example, color symbols enable us to understand national culture, and the fusion of language forms in Kazakh culture makes it possible to reconstruct the linguistic image of the Kazakh world. However, comparative-historical analysis assists in deciphering the ways of forming the lexico-semantic system in diachrony.

Therefore, it is clear that information providers of the people's knowledge are represented in the form of information dissemination tools. For example, information about beliefs related to mythical motifs, colors, and numbers conveyed in songs reveals the significance of the people who lived during that time and serves the purpose of their historical continuity during the subsequent period of development.

Materials and methods

The theoretical basis for studying the issue is reflection of the color and numerical symbols and signs in the Kazakh people's worldview thoughts and perception system, which are part of their ethno-cultural and spiritual history. In the course of research, we are interested in exploring the scientific works related to this issue, which reveals symbols and numerical signs that convey the beliefs and worldview of the people. The documentary basis was linked to symbolic systems found in written and folklore sources. The main methods of research are historical and comparative analysis and semiotic analysis.

The customs and beliefs of any given people throughout history, as well as their experiences and knowledge were useful in any aspect of their lives. Some of the symbols and signs that they use can be related to the beliefs and understanding of other Turkic and Slavic peoples. Therefore, comparative studies of the topic with concepts of those people who lived nearby or even far away can give it great importance and wide range appliance.

Discussion

Despite the fact that each aspect of the issue has been studied separately, it has not been published as a complete work. However, it is impossible to ignore the fact that the study of the spiritual world of the history of peoples has become the huge interests of researchers to the object of study in every period and in every field of science. Especially, the philology and philosophy experts have given importance to conducting comparative research with linguistic connections in revealing the meanings and significance of different types and numerical symbols.

The main part of research works are limited to a single period in history, and are not interconnected and related to each other, taking into account the time scale. In particular, we can find a few research works on the topic of the color and numerical symbols related to the names of states and tribes as well as spiritual world of the peoples who inhabited the territory of Kazakhstan in the early and middle ages.

However, when we compare its linguistic research with other fields, as we mentioned earlier, it is possible to say that has a leading position. For example, we can mention the authors who have researched in this field, such as L. Urof, A. Matthews, R. Frumkina, and other scholars who has contributed to the reasearch in world of Turkic languages such as A.N. Kononov, E.V. Sevortyan, A.M. Shcherbak, and others.

Academician A.N. Kononov was the first to pay attention to the semantic peculiarities of color terms in the Turkic languages. His works «On the Semantics of the Words «Aq» and «Qara» in Turkic Geographic Terminology», «Semantics of Color Terms in Turkic Languages», and «Methods and Terminology for Determining the Colors of Countries among the Turkic Peoples» examine the semantic peculiarities and meanings of color terms of black and white that exists in Turkic geographic terminology. In these works, the

author studies the ways in which various Turkic peoples create and use different color terms in their languages and explores the meanings that these terms convey.

If we turn to the history of the study of color terms in the Kazakh language, we can mention the works of A.T. Qaiydar, R.G. Syzdykova, Z. Akhtamberdiyeva, B. Omirbekov, Sh. Zharkynbekova, U.B. Serikbayeva, K.T. Qayyrbayeva, R.T. Laulanbekova, and other researchers who have studied the semantic characteristics, symbolic meanings, and usage of color terms in the Kazakh language.

However, there is a lack of works that researchers have extensively studied the significance and symbolic appearance of color and numerical symbols in the history of Kazakh science, therefore we cannot say for sure that the issue of their symbolism and historical significance remains solved. Therefore, in scientific articles that have been proposed, a great deal of attention is paid to revealing the hidden meanings of research objects.

Results

Appearance and significance of numerical symbols.

«In the human society, numbers are considered as religious, divine, and universal symbols, and within them, there are hidden secrets and stories that do not allow the human mind to comprehend the power of numbers, as well as the good and evil that these powers bring to humans», said R.A. Avakova in her work [Avakova 2003]. As the existence of powerful forces has been acknowledged in the form of numerical symbols, they are not only accepted as abstract numbers, but are viewed in terms of their symbolic meaning. Therefore, the meaning of numerical symbols in the culture of each people can be understood only by delving deeply into their philosophical views, beliefs, and worldviews, as well as their material culture. In other words, the symbols that convey faith and belief are formed in accordance with the particularities of each people's worldview. Accordingly, these symbols play an important role in people's lives as decisive factors. For example, in the Turkic worldview, numbers such as three, seven, nine, and forty are considered sacred. Moreover, ancient Turkic people attributed special symbolic meanings to numbers such as 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 12, 30, 33, 40, 60, 99, 100, 180, and 360. According to the research of A. Nysanbayev and N. Ayupov, for example:

- «1 – «Me», «God», «Beginning».
- 2 – Dualism in understanding the world, «sky father – earth mother» «good side – bad side»;
- 3 – unity and harmony of the world;
- 4 – «four corners», horizontal division of the world;
- 5 – «five-day world» – the human life cycle, symbolizing both birth and death, and the cyclical nature of time;
- 7 – symbolic number representing harmony and balance.
- 9 – unity;
- 12 – a lunar cycle;
- 30 – agreement, («thirty sons»);
- 33 – boundless and infinite world;
- 40 – the beginning of a new cycle;
- 60 – a complete cycle;
- 77 – infinity;
- 99 – the value of infinity in the world;
- 180 – cycle, great cycle.
- 360 – eternity» (Nysanbaev, et. al., 2006).

Let us now discuss the significance and characteristics of the number «three» that hold a high value in Turkic cultures. As mentioned above, the number «three» signify unity and coherence. Researchers indicate that in Turkic culture, the number «three» represent a sense of completeness and integrity. «The rich nature and diversity of climatic conditions allowed for the creation of a rich culture, based on the triad: «charvuchlik» (nomadic culture), «bostanlik» (oasis culture), and «yailak» (mixed pastoral-agricultural culture). To a certain extent, this triad is the material basis for the universality, integrity, self-sufficiency, and, as a consequence, openness of the spiritual culture and worldview of the Turkic peoples» [Nysanbaev, et. al. 2006: 142].

Generally we can obtain information relating to the number «three» from both written sources and folklore materials. When we conduct a comparative analysis of them, we can see that they do not contradict each other, but rather complement each other, providing a more comprehensive understanding of the information at hand. For example, in Kazakh legends and myths, there are connections between three worlds, namely, the sky – the Creator, the earth's surface – humans, and the underworld – the metaphysical realm. In plots built on the struggle and cooperation between these worlds, there are many references to the travels of the main character to sky and underworld and at the end of the story, the hero usually comes back to earth and reaches happiness and lives a prosperous

life (such as in «Golden Saka» and «Er Targyn»). Respectfully, it was also influenced by religious beliefs and preserved in some forms of the Turkic peoples' traditions. Moreover, the traditional culture of the Kazakh people is based on the triad of the universe, which consists of three levels: the upper world, which belongs to the Creator, the middle world, where humanity resides, and the lower world, which represents the kingdom of the dead.

Claude Levi-Strauss laid the foundation for the idea of coming to the symbol through the myth. He examines the symbol in the context of paradigmatic associations, possessing logical meaning. «Therefore, mythology is understood as one of the semiotic codes used to identify the universal images and ideas» (Roshal 2006).

«For nomads the myth was the form of transmission of life experiences that were collected by people. The ancient Turkic mythology provides information necessary to study the idea of the ecosystem unity of nature, as well as to explore the spiritual connections of nomads with nature» [Gasyrlar togysyndagy... 2020]. In other words, we can see that in the process of discovering, understanding, and accepting the world, the formation of their beliefs through cultural and numerical meanings and symbols is a significant factor that enables people to explore and understand the connection between them and nature, and to conduct significant research into their relationships with nature.

And we can read the following lines from the specific inscriptions dedicated to Kultegin and Bilge Khan, «When above is the blue sky, below is the dark earth, but in the middle, humans were created» [Kultegin..., 2001]. This text indicates worldview and understanding of the cosmology of the Turkic peoples and the temporal-spatial attribution of the ancient Turkic world. It also provides evidence of the spatial distribution of the Turkic peoples, with their lands located in the middle of the world and their enemies situated around them. In this context, it is necessary to mention complexity of the Turkic temporal-spatial worldview, which cannot be discussed in this context without precise information about the universality of the objects in the world [Gasyrlar togysyndagy... 2020].

In Turkic tradition, the vertical structure consisting of three levels is accompanied by a horizontal division of the world, that is, towards the east, right and left. The central part of this is considered to be a tree. In other words, the tree is the unifier of the three worlds shown above. In the

mythological and symbolic beliefs of the Turkic peoples, the tree that unites these three worlds is often depicted in various forms. This is also a significant symbol of understanding and perception.

In the traditional worldview of the people, the world is perceived as a quadrangular space, enemies being located around it. The term «bulu» (meaning «four corners» in Kazakh) was used in written records to designate the world borders. S.G. Klyashtorny wrote the following in his work about these four directions: «The peoples of the world's four directions are enemies to the Turkic Kagans. Yshbara kagan wrote in his recording «four seas» about the absolute boundary of the world. The World Center of «Sacred Utugen Horde» was resided by Turkic people who invaded «front» and «back», «riht» and «left», «four corners of the world» [Kliawtorny, 2006]. In one of the letters of Yshbara Kagan, he used the term «four seas» to denote the vast expanse of land where people live. The four seas lie behind the horizontal extent of the world, meaning they represent the absolute limit of the world's expanse. The sea is considered as the world's vast expanse of uninhabited space. The «Sacred Turkic Earth» was recognized as the center of the world, where the Turks lived. From this center of the Turkic Khaganate, the Turks spread out to the four corners of the world. In the Kultegin Inscription the following information can be gleaned on the description about the horizontal model of the ancient Turkic world: «...People lived in all four corners of the world by marching with the army. They had the power to conquer and subdue. They conquered as far as Kadyrkan land on the east and the Iron Gate on the west». In the word «tört bürüş» found in the texts, it either indicates that the Turkish world is divided into four parts or represents a square shape. Regarding this, Serikbol Kondybay wrote in his work «Mythology of the Ancient Kazakhs» as follows: «The horizontal model of the mythological world is based on the opposition of the central and peripheral parts (center and periphery)». In this model, the main indicators are the center (core, center) and four sides (directions): «right» – «left», «front» – «back», «north» – «south», «west» – «east». Therefore, the horizontal model is mostly depicted as a square (rectangle, quadrilateral) or a circle. The structure of the universe is represented by a square or rectangular plane, with a four-point marking. In many cases, the model of the universe is shown as a model of the world of people, as the center of the world, but we should keep in mind that it is also the model of the universe [Kondybai 2004].

In other words, what we have seen here is the three-tiered worldview of the Turkic peoples, which consists of the celestial realm, the earth, and the underworld. Dividing the world into three parts is common among the Kazakh people too. The phrase «ush qat» (three lines) has the same meaning as abovementioned «three», where «qat» is a shortened form of «qabat» (line). The top line represents the celestial realm (the sky), the middle line represents the earth, and the bottom line represents the underworld (the sea). [Dsiipova, 2001]. Thus, according to the understanding and perception of the Turkic peoples of ancient time, the underground world itself was divided into three horizontal layers. It was called the «underground». If we were to describe the colors that characterized the lower world, they would be black, colorless, and yellow. The black color was associated with darkness, the earth, and the negative initiation.

Such a understanding is not unique to the Turkic peoples only, but it also has a special meaning for the Chinese, who live nearby. The three lights – the moon, the sun, and the stars, four seasons in a year are divided into three winters, three springs, three summers, and three autumns. That is to say, the number three has been used in complete action.

One of the numbers considered most significant among the Kazakh people is «jeti» which means «seven». Olzhas Suleimenov emphasized the high respect for history among the Kazakhs and described how in every Kazakh household, a special tree trunk, called «sheshire», which indicates the lineage of ancestors up to the seventh generation, is carefully preserved [Suleimenov 2011]. In addition, the significance of the number seven in the customs and culture of the Kazakh people, and its association with the world perception, can be seen through the words and phrases derived from it that are used at various levels of importance: «jeti qazyna» (seven treasures), «jeti ata» (seven ancestors), «jeti qat kök» (seven-colored sky), «jeti juldyz» (seven stars), «jeti kün» (seven days), etc.

In addition, the number «seven» has been considered one of the sacred number from ancient times. The mystical significance of the number seven is also related to cosmogonic beliefs. In fact, we can see from the inscriptions of the Orkhon-Yenisei that the ancient Turkic religious and mythological system attached special significance to the number seven. (Linking to the Orkhon-Yenisei inscriptions). According to I.V. Stebleva, the reason for the special significance of the number 7 in the Orkhon inscriptions is related to its sacred meaning

in the religious-philosophical beliefs of ancient Turks. Tonykok gives this number an even greater meaning, stating that it corresponds to the number of the original army of Qutlug, which was 700.

«In the forest-mountain (area)
Seven hundred gathered together.
Two parts had horses
One part walked on foot»
Seven hundred soldiers followed them»
[Kultegin... 2001: 144].

As we can see, the Kazakh people have a special place for the numbers «3», «4», and «7» in their understanding, and this belief has been passed down through generations until today.

Appearance of color and numerical symbols.

To understand the meaning of the language, it is necessary to study texts that preserve the culture of the ethnic group, primarily oral folklore and literary works reflecting the people's mentality and worldview. Therefore, the material for this work consists of literary works in Kazakh language – poetic, prose, and folklore works.

Traditional art and literary expressions, scientific knowledge and religious treatises presents valuable information that reflects the worldview of the people. Among them are works such as M. Kashgari's «Old Turkic Dictionary» and Zh. Balasaguni's poem «Kutadghu bilik» which is of great linguistic and scientific importance and highlights the customs, traditions, and methods of that period [Drevneturkskii... 1969; Kutty bilik 2003; Kashkari 1963].

According to the opinions of scholars, literary works of the Middle Ages described the fundamental principles and concepts of the people's philosophy and aesthetics, and developed through creativity, their worldview motives animism, Islam archetypes were in close complex and syncretic connection [Zhaksylykov 1999; Nurlanova 1994; Segizbayev 1996; Tradisionnaia... 2002]. The distinctive features of the way of life of ancient Kazakhs, their unique philosophical views on nature described the color symbolism, clarifying the main characteristics that have been preserved in modern linguistic usage.

The information of the above-mentioned monuments shows that the color markers of Turkic languages have already formed a specific system of lexical and semantic groups in the Middle Ages. In this period, color markers have already formed in the names of tools and weapons, animal and plant

names, astronomical terms, names of natural phenomena, precious stones and jewelry, geographical names, names of material culture and artistic objects, socio-political terms, etc. In the course of research, it was revealed that the issue of color symbolism in the worldview of the Kazakh people is related to the cosmogonic ideas of ancient and traditional society members, indicating their commonality. For example, the word «køk» has the following meanings according to the ancient Turkic language dictionary: 1) sky; 2) root; 3) foundation, base; 4) generation; 5) freedom; 6) blue, azure; 7) the dome of heaven; 8) unity; 9) iris; 10) honorable title (køk lyu – one of the gods); 11) title [Drevneturkskii..., 1969; Kutty bilik, 2003; Kashkari, 1963]. As we can see, the word «køk» is used in various contexts: animistic (1), objective (2, 3, 7, 8), social (4, 5, 11), and physiological (6, 9) perspectives. Thus, this word represents fragments of various forms of the world. Firstly, the word «køk» as an animistic feature is associated with the understanding of the word as «aspan» (sky). The concept of «køk» is also understood as a spiritual category. In terms of language, the understanding of this conceptual field is based on classification systems and is interpreted through differentiation and attribution [Zharkynbekov 2006: 146-148].

Color symbols are one of the common topics in various linguistic fields, such as lexical semantics, ethnolinguistics, linguistic anthropology, typology, etc. It is related to the expression of human cultural characteristics in language. Many scholars have studied this issue, and several have classified Turkic languages based on ethnic-genetic principles, such as N.A. Baskakov [Baskakov 2010: 98]. In the classification of A.N. Samoilovich, Turkic languages are grouped according to their phonetic and morphological characteristics into separate groups, and Altai and Kazakh languages are classified as belonging to the mountain or Qypshaq group of Turkic languages [Samoilovich 1922: 15]. The most valuable one nowadays is the classification of A.M. Shcherbak, which also takes into account the history of Turkic peoples, and his linguistic measurements. According to its phonetic and morphological characteristics, the southern dialects of the Altai language are grouped together with the Kazakh and some other languages into a single Kypchak group. [Sherbak, 1994].

The color scheme in any language not only indicates the linguistic aspect of the world, but also conveys certain meanings, concepts, worldviews, emotions, and feelings. The significance of a partic-

ular color in different cultures varies, which is why the identification of certain colors in a language can have different interpretations and emotional reactions. This is directly related to the social, historical, and geographical characteristics of ethnic groups. The associative linguo-typological-color image of the world is an important tool for understanding other cultures, and it also reflects the «code» of the society's perception of any changes [Alymova 2007: 77], taking into account the national culture based on the characteristics of the lexical associations [Dmytriuk 1985: 22].

The ways of conceptualizing this mental category represent a process of subjective reflection of the full picture of the world. They include anthropomorphic, spatial, temporal, fetishistic, biomorphic, animalistic processes, and so on. For example, the association between youth and the color (with the code of time) has been preserved among the Kazakhs from ancient times to the present day. Information preserved in our language can serve as evidence. In the past, the relationship between youth and color was expressed through a common expression: «If there is any flag on the top of the yurt, it means member of a family has passed away. If it is a red one, the person who died was young, and if it is black one, the dead person is middle-aged, white colour means that an old person died».

In modern Kazakh language, the use of terms such as «white beard» (elderly man with a white beard), «blue beard» (man who has recently grown a blueish beard), «black beard» (middle-aged man), and «yellow-haired» (middle-aged woman) can be encountered. The term «forty's red-green» is used by Kazakhs to denote someone who is forty years old. This usage reflects a philosophical aspect that emphasizes the individual's physical and mental strength (associated with red color), as well as the harmony and balance of all truth, symbolized by the color green, which is of particular importance in this stage of life. Ethnic markers that use color symbols reflect the cultural characteristics related to the «identification of boundaries» in relation to ethnic identity processes, either directly or indirectly.

In general, color is a symbol that provides specific information. Therefore, the importance of color in the history and culture of each nation and in the world heritage cannot be underestimated. Understanding the meaning and perception of color is also a complex process that varies from culture to culture. In each culture, the perception of a color is accompanied by various information and data, de-

pending on the interpretation of the color. Among the main colors of the Kazakh people, white, black, and red are indicated.

When we look at numerical symbols above, we mentioned the three worlds. As well as we notice the special place of the three colors in ancient Turkic mythology. That is, if we summarize the three worlds that white, black, and red colors represent: white color indicates the upper or heavenly world. As it is considered the abode of the creator of the sky, it represents the sign of purity and holiness. Black color represents the lower world, the underworld or the world of evil and wickedness. It indicates the residence of the demons and the dark underworld of ignorance and unfamiliarity. As we see, the emergence of color symbols is related to the mythological beliefs and perceptions of that period, which were formed by the interpretation of knowledge and perception.

The black color represents the sign of darkness, evil, and human wickedness, and also symbolizes the strength and courage of black power. For example, according to A. Jaferoglu, the black epithet in the names of the warriors in the «Korkyt ata» epic indicates the synonym of courage and power [Caferoglu 1968].

It is necessary to explain that in many cultures, the color «black» is often associated with negativity and «white» with positivity. For example, in the spiritual world, the color «black» is associated with both evil and goodness, depending on its general context. There are only two cases where the color has a positive meaning: 1) a forest, a black forest (dense, thick); 2) blackening (to become dark, to darken). However, in phraseology, some peculiarities and combinations of the «black» color component with other words are found. In the Russian language, for example, one of the lexical meanings of the word «black» is «opposition to light, which indicates blackness and white color» [Ozhegov, et. al. 1995].

It is necessary to explain that in many cultures, the color «black» is often considered the opposite of the color «white», and both colors are used in a comparative sense in terms of their meanings. Among European peoples, this perception of the two colors has been comparably the same from ancient times: white color has always been considered a symbol of light, purity, and justice, while black color has been seen as a symbol of darkness, death, and fear [Utegenova 2020: 194]. Similarly, in medieval writings, angels are depicted with white wings, while evil spirits are associated with black color, that is,

white color is associated with goodness, and black with evil.

However, if we say that the «black» color is used only in a negative sense, it would be incorrect. Because during the analysis of the meaning of the «black» color, it can be seen that it has not only negative, but also neutral and even positive meanings. For example, in the Russian language interpretation dictionary by S.I. Ozhegov, 11 definition of the word «black» is given [Ozhegov, et. al. 1995: 192].

In this context, let us pay attention to the semantic uniqueness of the Kazakh people's expression «qara shańyraq» (black yurt). The word «shańyraq» in this phrase indicates the peculiarities of the mentality of the people related to understanding of a house where parents raise children; a house where parents live. «My house is like the big house of this village. It is located under the roof of this black yurt», wrote Mukhtar Auezov [Auezov 2022].

The phrases related to «qara shangyraq» associated with the Kazakh people's views on a happy life: «shangyraghyn biik bolsyn». Synonyms of the phrase include «qara shangyraq» – a large house, a house where one was brought up, and antonyms include «zhas otau». The term «qara shangyraq» has a national peculiarity. Although its meaning is close to the Russian word «dom», it has a broader meaning of «a large house that provides education and where all children worship, and where the elder brother is always welcome to the house where younger brother lives».

However, if we compare the meaning of the word «qara» in these dictionaries, the following pattern emerges: Kazakhs give a generally positive evaluation to the meaning of «qara». For example, phrases like «saint», «wise person», «dignified representative of the people who performs difficult duties assigned to them» use idiomatic expressions such as «qara shangyraq», «qara til», and «qara nar». As we can see, there are contrasting meanings in Kazakh phraseologies, but «qara» has the positive semantic meaning: a supporter of people's spiritual realm, the preserver of the father's customs, a respected and powerful house, possessing the strength of a black horse (qara halyq, qara zher, qara oleng, qara kush, qara domalaq, qara qyz, qara bala, qara zhorgha, qara su, qara dau, qara ter) [Zhaksylykov 1999: 199].

However, on the contrary, there are many negative words associated with the word «qara» in the Kazakh language. For example, expressions like «Qara aspan ainalyp tuskir!» (May the dark sky fall upon you!), «Qarang oshkir!» (Get out of here, dark

one!), «Kozden aulay!» (Stay away from my sight!) are used to express dissatisfaction or to distance someone. These negative expressions are used primarily in moments of anger or conflict, especially within the family, and they reflect the nature of the language.

The linguistic representation of the Russian and Kazakh peoples reflects their national and cultural characteristics, including religion, national symbols, and beliefs. In Russian culture, the word «qara» (dark) carries a negative connotation (such as evil, deception, darkness, power, magic, struggle, soul, etc.). In Turkic languages, the word «qara» (black) also carries the meaning of «great», «mighty», or «unconquerable» (as seen in names like the Karakhan, Karakum, Karabulak, Karakalpak, etc.).

Based on the survey conducted in 2011, the purpose of which was to identify the attitudes of the Kazakh and Russian populations towards the color «qara» (black), the following results can be observed. The study aimed to compare the reactions in language and culture to understand the significance attributed to the color «qara» [Dsipova 2001: 203].

Reaction	Black (russian)	Black (Kazakh)
Participants of the survey	111	90
Neutral	50	51,1
Positive	0	18
Negative	45,1	2

As we can see from the table, Kazakh phraseological expressions include variations of «qara» (black) that carry significant meanings rooted in its semantic associations: representing the spiritual essence of the people, preserving ancestral customs, symbolizing power and strength (qara halyq – black people, qara zher – black land, qara oleng – black poem, qara kush – black power, qara domalaq – black attire, qara qyz – dark-skinned girl, qara bala – dark-skinned child, qara zhorgha – black horse, qara su – black water, qara dau – black giant, qara ter – black sweat). In Russian linguistic culture, the color black is associated with negative connotations, symbolizing sadness, death, unhappiness, and despair. However, it should be noted that the word «qara/qara» (black) can have different meanings in both languages. For example, it can refer to the color black (qara aiu – black bear, qara koz – black eyes), describe people of lower society group (qara halyq, qara zhaiu – black people), or signify loss or unhappiness («zhernyi den, hodit v chernom» – black day, to dress in black).

Each color signifies specific meanings in the cultural context of nomadic nations. For example, in Kazakh culture, the color white represents purity, justice, the color red symbolizes courage, and the color green signifies renewal and growth. In written and oral literature, there are references to the white flag of Qarakerey Qabanbay batyr and the green flag of Abilal [Abylai khan 2013: 132]. In the poem «Er Qabanbay», it is mentioned that the white flag of Qabanbay batyr is entrusted to Daulet and carried as a symbol, saying, «Be the owner of your land, protect it with your soul, do not let Qabanbay die» [Abylai khan 2013: 197].

The color white has also been considered a symbol of bravery and nobility. Therefore, historical leaders, national heads, and warriors would raise a white flag before going into battle. For example, Baqytbek Bämshiuly describes the flag of the Shingiz Khan as «a white flag made of the thousand moonlight rays and adorned with eighty-one feathers».

«Temujin moved from the Kemirgi and settled along the blue lake near the Qara mountain close to the Sengir River. In the new realm, Altyn Qushar, Sheshen bek, endowed with wisdom, approached Temujin and said, «We will make you a khan!». They raised him as a khan saying the following lines:

To the fierce battle
Let's go together.
...When charging –
If there is no fear,
Declare it as courage,
You are fearless
from the nation!
On the bloody land,
If there is no defense,
Declare it as mighty
from the ancestors,
You are the leader with a black head!

Taking a vow, looking up to the blue sky, stepping onto the black land, he plunged into the embrace of the nine-rayed white banner. Shyngys Khan, in such a brave manner, at the age of forty-five, sitting on the thrown along the Onon River, set his nine-rayed white flag».

Raising white flag had its continuation during late Kazakh Khanate. For example, Kazakh Khan Shygai had white flag also. «...Esim Khan brought to Kultobe red flag he heritade from his ancestor Orys Khan and white flag his father Shygai Khan

owned calling people for unity» [Omarbekov 2015].

Apart from that, «Abilal's white flag» refers to Abilal Khan's military flag. It was used as a symbolic representation associated with the name of the entire Kazakh people. In the early 20th century, the Kazakh intelligentsia and Alash leaders called for unity among the people and rallied around Abilal's white flag. In essence, Abilal's white flag symbolizes a historical emblem and a manifestation of resistance against Jungar aggression. In the work «Five Histories (Tauarikh Khamse)» by historian Qurbanghali Khalid, it is mentioned that Khan Onan, had a white white [Khalid 1992].

The poet Ongar Mausym described it as follows: «This white banner is a symbol of purity. I unfolded and examined it carefully. It had acquired a slight yellow tint over time, and its edges were frayed. It had a length of 150 cm and a width of 70 cm, a flag made of white fabric...» [Dala Diplomacy 2018].

There is a poem by poet Kulketai:
Seven times the color of pure gold,
To the shining white flag that has flown.
Radiant as the sun, a prophet has emerged,
To my hero, the white flag of Khozhabergen.

During the time of Abul Khair Khan, the revered white flag, which led the warriors from victory to victory, is currently preserved in the house of Mukhataiuly Zhumashty in the Bugyty summer pasture of Bayan-Ölgii region. [Dala Diplomacy 2018].

The primary name given to the white flag among the people is «The White Flag of Justice». Wherever the white flag is raised, there is no room for injustice.

The color «white» signifies the culmination of all goodness and the manifestation of a better world. For example, Aqsaqal (elderly wise person), Aqbulak (white spring), Aqtau (white mountain), Ananyn aq süti (mother's white milk), aq jürek (pure heart), aq neke (clean conscience), aq niyet (pure intention), aq tilek (white prayer cap), aq bata (white blessing), aq adal mal (white righteous wealth), aq oramal (white pasture), aq jaulyk (white robe), aqsha (the value of justice), aqsha qar (white snow), aqsha bult (white cloud), aqbas (white horse), aqbozat (white swan), aqgül (white flower), aqzhelek (white carpet), aqzheleñ (white sail), aqiyq (white dawn), aqqayyñ (white bird), aqqu (white lamb), aqtyq (white happiness), aq suñqar (white falcon), aqjol, etc. all represent the positive connotations associated with the color white.

However, if we consider the place of the white color in Kazakh history, it represents the symbol of the nation's language, religion, and noble spirit. «Tu» refers to the religious aspect and is associated with spiritual purity. It is closely connected to the sacred realm.

The white color is the symbol of righteousness, justice, nobility, purity, and humanity, representing the highest virtues of a person. This concept is recognized throughout the world. It has been used historically in times of peace, signifying the cessation of conflicts and the call for reconciliation. It is not only applicable to individuals who have achieved spiritual enlightenment but also to the military, as a sign of peace and non-aggression. It is considered sacred and not to be violated, even during times of war. It is extended to include innocent children and is regarded as a shield against misfortune.

According to B. Uteshova, the prominent Kazakh scholar, the prevalence of the white color in Kazakh society reflects its association with righteousness, justice, and a high social status. It signifies the qualities of fairness and integrity. [Uteshova 2001].

Furthermore, we know from history that the descendants of Genghis Khan were referred to as «white bones» or «white descendants».

In Turkic cultures, the color blue represents stability, height, and depth. The term «blue» can have several meanings. They include the sky, blue grass, the creator, the deity, and the freedom [Uteshova 2001]. The Blue Sky Creator is associated with the Turkic mythological deity who created and supported the Turkic people, providing them with strength and prosperity. The deity has been revered and used in Turkic culture until our time, and later, it became associated with the name of the Islamic deity Allah among Turkic-Muslim populations.

The names of land and water bodies are often closely related to colors. The perception of the environment has been expressed through the use

of words such as white, black, red, blue, yellow, and green to describe various features. Toponyms indicating colors are frequently associated with the color of mountain ranges, the soil on the surface of the earth, and the color of sand. They provide information about the natural characteristics of the land in the composition of geographical names, such as Boztau (Gray Mountain), Sarytau (Yellow Mountain), Köktau (Blue Mountain), Qızılkesek (Red Cliff), Aqjar (White Cliff), Aqsay (White River), Qızılqudyq (Red Will), Aqqudyq (White Will), and so on.

Conclusion

The study of numerical and color symbols mentioned above holds significant importance in the exploration of cultural, spiritual, philosophical, and cosmological aspects of historical periods among different peoples. Analyzing the descriptions reflected in the names of land and water bodies provides valuable insights into their perception and understanding of the world.

Examining the relationships between different cultures' interpretations of colors and numbers not only provides personal insights but also allows for comparative analysis, highlighting various distinctions and characteristics. Furthermore, considering the specific historical contexts in which these interpretations have evolved over time can contribute to the understanding of additional nuances and supplementary descriptions associated with the given period.

We observe that the unique worldview of the Kazakh people, constructed around the interplay of colors and numbers, is closely intertwined with its spirituality. Moreover, this worldview, which has been passed down from generation to generation, holds significant importance in various scholarly and academic studies conducted to this day.

References

- Abylai khan. [Abylai khan. Encyclopedia]. Almaty: «Kazakh Encyclopedia», 2013. 656 p. [In Kazakh].
- Altyn Tobysh [Golden Ball]. Almaty. 2009. P. 47-48 [In Kazakh]
- Alymova E.N. (2007). Asosiativnaia lingvosvetovaia kartina mira [Associative linguo-color picture of the world] // Bulletin of St. Petersburg University. Series Philology, oriental studies, journalism. 2007. Issue. 2, part 2. P. 74-77. [In Russian]
- Avakova R.A. (2003). Frazeologialyk semantika [Phraseological semantics]. Almaty. 246. [In Kazakh]
- Aristov N. Opyt vyyasneniya etnicheskogo sostava kirgiz – kazakov Bol'shoy Ordy i karakirgizov [The experience of clarifying the ethnic composition of the Kirghiz-Cossacks of the Great Horde and the Karakirghiz]. St. Petersburg: Printing house S.N. Khudekov, 1895. [In Russian]
- Auevov M. (2022). Tandamaly shygarmalary [Selected works]. Collected by E. Hankey. Almaty: Brand Book, 2022. 607 p. [In Kazakh]
- Baskakov H.A. (2010). Turkskie iazyki [Turkic languages]. 4 ed. M.: URSS Publishing Group, 2010. 248 p. [In Russian]

- Caferoğlu A. (1968). Eski Uygur Türkcesi Sözlüğü. 320 s. [In Turkish]
- Dala diplomatiyasi. Bagzy kazak elshilik isining ekershelikteri [Field diplomacy. Some features of the Kazakh embassy] // <https://informburo.kz/kaz/dala-diplomatiyasiyazy-bazy-aza-elshlk-sn-erekshelkter.html> 26 February. 2018. [In Kazakh]
- Dmytriuk N.V. (1985). Nasionalno-kulturnaia spesifika verbalnyh asosiyatsiy [National-cultural specifics of verbal associations]. Abstract of the disser. of candid. of philol. sciences. M., 1985. 22 p. [In Russian]
- Drevneturkskii slovar (1969). [Ancient Turkic dictionary]. Edited by V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak. L.: Nauka, 1969. 676 p. [In Russian]
- Dsipova K. (2001) Kazak eskilikterining sandar juiesindegi tildik korinisteri [Linguistic representations of Kazakh antiquities in the number system]. Almaty, 2001 [In Kazakh]
- Gasyrlar togysyndagy turki halyktary alemining dini-mifologialyk sipaty (2020). [Religious and mythological nature of the world of Turkic peoples at the turn of the century]. Almaty. 154 b. (In Kazakh)
- Kashkari M. (1963). Divani lugat-it turk [Divani lugat it-turk]. V.2. Tashkent, 1963. 284 p. [In Russian]
- Kliawtornyi S.G. (2006). Mifologicheskie sjujety v drevneturkskikh pamiatnikah [Mythological plots in ancient Turkic monuments]. Turkological collection. M.: Nauka, 1977. P. 117-138 (In Russian)
- Kondybai S. Argykazak mifologiyasy [Ancient Kazakh mythology]. Almaty, 2004. 512 p. [In Kazakh]
- Kultegin Tonykok: (2001). Ezhelgi turki runa zhazbalary [Kultegin Tonykok: Ancient Turkic Runic Inscriptions.]. Almaty, 2001. 144 p. [In Kazakh]
- Kutty bilik (2003). / Zhusip Balasagun. Translated by A. Egeubaev. Astana: Audarma, 2003. 128 p. [In Kazakh]
- Khalid K. Taurikh Hamsa: (Bes tarih). (1992). [Taurikh Hamsa: (Five history)]. Audargan B.Totenaev, A.Zholdasov. Almaty: Kazakstan. 304 b. [in Kazakh]
- Nurlanova K. (1994). Chelovek i mir. Kazahskaia nasionalnaia ideia [Man and the world. Kazakh national idea]. Almaty, 1994. 48 p. [In Russian]
- Nysanbaev A., Aiupov N. (2006). Turkskaia filosofia: desiati voprosov i otvetov [Turkic philosophy: ten questions and answers]. Almaty, 2006. 142 p. [In Russian]
- Ozhegov S.I., Shvedova N.Iu. Tolkovy slovar ruskogo iazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]. M.: AZ', 1995. 928 p. [In Russian]
- Omarbekov T. (2015). Engsegei boily er Esim (Esh Muhammed) han [Very tall hero Esim (Esh Muhammed) khan] // Ana tili. 2015. 29 April. 7 p. [In Kazakh]
- Roshal V.M. Iazyk simvolov: mifologia i religia (2006). [Symbolic language: mythology and religion] Moscow: Eksmo, 2006. 384 p. [In Russian]
- Samoilovich A.N. Nekotorye dopolnenia k klassifikatsii tureskikh iazykov [Some additions to the classification of Turkish languages.]. M.: RGAT. 1922. 15 p. [In Russian]
- Segizbayev O.A., Kazahskaya filosofia XV – nachala XX vekov [Kazakh philosophy of the 15th – early 20th centuries]. Almaty: Gylym, 1996. 472 p. [In Russian]
- Sherbak A.M. Vvedenie v sravnitelnoe izuchenie turkskikh iazykov [Introduction to the comparative study of Turkic languages]. St. Petersburg: Nauka, 1994. 192 p. [In Russian]
- Suleimenov O. (2011). Az i Ia. Kniga blagamerennogo chitatelia [Az and Ya. Book of the good reader.]. Almaty: Biblioteka Olzhas, 2011. 359 p. [In Russian]
- Tradisionnaia kultura kochevnikov (2002). [Traditional culture of nomads]. Almaty, 2002. 172 p. [In Russian]
- Utegenova K.T. Konsept i konseptosfera [Concept and concept sphere]. Textbook / K.T. Utegenova. Uralsk: RIC WKSU, 2020. 269 p. [In Russian]
- Utesheva B. (2001). Svetovaia simvolika turkskikh narodov [Color symbols of the Turkic peoples] // Ait. Almaty, 2001. №2. P. 32-41 [In Russian]
- Zhaksylykov A.Zh. Obrazyi, motivy i idei s religioznoi soderzhatelnosti v proizvedeniah kazahskoi literatury. Tipologia, estetika, genesis [Images, motives and ideas with religious content in the works of Kazakh literature. Typology, aesthetics, genesis]. Almaty, 1999. 422 p. [In Russian]
- Zharkynbekova Sh.K. Specificheskie osobennosti vospriatia mira skvoz prizmu iazykovykh edinis [Specific features of the perception of the world through the prism of language units] // Culture of the Peoples of the Black Sea. 2006. №82. V.1. P. 146-148 [In Russian]

Salima Aliyeva¹, Gauhar Shamshieva², Gulmira Kalkabayeva³

¹Senior lecturer, Academy of Logistics and Transport, Kazakhstan, Almaty
e-mail: a_salima@mail.ru

²Candidate of historical sciences, associate professor, Academy of Logistics and Transport, Kazakhstan, Almaty
e-mail: goha_hanum@mail.ru

³Senior lecturer, Academy of Logistics and Transport, Kazakhstan, Almaty
e-mail: gu_66@mail.ru

**HISTORICAL ANALYSIS OF SPECIES
AND COLOR IN ANTHROPOCENTRIC PROVERBS**

Abstract. The world around us is always colored in one way or another, and then, of course, we need to use terms to define color. The dictionary of any language always contains a limited number of color names (usually 100-150). In this case, the human eye can distinguish several times more colors (up to 100,000 shades). Color is of great importance in the life of a modern person. Often, people's mood, emotions, and even physical well-being directly depend on this. This explains why research in the field of color is so popular among psychologists. However, when considering certain aspects, experts often overlook the deep historical and cultural experience of a person who constantly strives to name the objects and phenomena that surround him. This article examines the conceptual features of flowers in proverbs and sayings. The article examines from a historical point of view the poetic features of anthropocentric proverbs with black and white colors and concludes that they form the basis of a stable antonymy that helps to understand the features of the artistic image of the world, as well as clarify philosophical and aesthetic points of view.

The relevance of the study lies in the fact that black and white colors are little studied in proverbs and sayings. To continue and complement these studies, the authors focus on the color palette of proverbs when conducting the study. The color scheme is ideological and thematic, attracts characteristic sharp contrasts, and most importantly performs certain functions. It is proved that the values «black» and «white» can have both positive and negative characteristics.

Keywords: proverbs, white, black, worldview, color palette, artistic function, antonymic meaning.

For citation: Aliyeva S.A., Shamshieva G.S., Kalkabayeva G.U. Historical analysis of species and color in anthropocentric proverbs // Electronic scientific journal "Kazakh history". 2024. Vol. 182. No.2. Pp. 25-31 (In Eng.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-25-31>

С.А., Алиева¹, Г.С. Шамшиева², Г.У.Қалқабаева³

¹Сениор-лектор, Логистика және көлік академиясы, Қазақстан, Алматы
e-mail: a_salima@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Логистика және көлік академиясы, Қазақстан, Алматы e-mail: goha_hanum@mail.ru

³Сениор-лектор, Логистика және көлік академиясы, Қазақстан, Алматы
e-mail: gu_66@mail.ru

**Антропоцентрилік мақал-мәтелдердегі
түр мен түсті тарихи тұрғыдан талдау**

Аңдатпа. Бізді қоршаған әлем әрқашан бір немесе басқа жолмен боялған, содан кейін бізде әрине, түс анықтау терминдерін қолдану қажеттілігі туындайды. Кез-келген тілдің сөздігінде әрдайым түс атауларының шектеулі саны болады (әдетте 100-150). Бұл жағдайда адамның көзі бірнеше есе көп түстерді ажырата алады (100000 реңкке дейін). Түс қазіргі адамның өмірінде үлкен маңызға ие. Көбінесе адамдардың көңіл-күйі, эмоциясы және тіпті физикалық әл-ауқаты да соған тікелей байланысты. Осыдан барып-ақ психологтар арасында түс саласындағы зерттеулер неге соншалықты танымал екені түсінікті. Алайда, белгілі бір аспектілерді қарастыра отырып, мамандар көбінесе оны қоршап тұрған заттар мен құбылыстарды атауға үнемі ұмтылатын адамның терең тарихи және мәдени тәжірибесін елемейді. Бұл мақалада түстердің мақал-мәтелдердегі тұжырымдамалық ерекшеліктері қарастырылады. Мақалада ақ-қара түстерімен келетін антропоцентрикалық мақал-мәтелдердің поэтикалық ерекшеліктері тарихи тұрғыдан зерттеліп, олар әлемнің көркемдік бейнесінің ерекшеліктерін түсінуге, сондай-ақ философиялық

және эстетикалық көзқарастарды нақтылауға көмектесетін тұрақты антонимияның негізін құрайды деген қорытынды жасалады.

Зерттеудің өзектілігі – қара және ақ түстер мақал-мәтелдерде аз зерттелген. Осы зерттеулерді жалғастыру және толықтыру үшін авторлар зерттеу жүргізген кезде мақал-мәтелдердің түстер палитрасына назар аударады. Түс схемасы идеялық-тақырыптық, өзіне тән айқын контрасттарды тартады, ең бастысы белгілі бір функцияларды орындайды. “Қара” және “ақ” мәндерінің оң және теріс сипаттамалары болуы мүмкін екендігі дәлелденді.

Түйін сөздер: мақал-мәтелдер, ақ, қара, әлем суреті, түстер палитрасы, көркемдік функция, антонимдік мағына.

Сілтеме үшін: Алиева С.А., Шамшиева Г.С., Қалқабаева Г.У. Антропоцентрлік мақал-мәтелдердегі түр мен түсті тарихи тұрғыдан талдау // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 182. No 2. 25-31-бб. (ағылшын тілінде.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-25-31>

Introduction

In both Kazakh and Kyrgyz, which belong to the Turkic languages, appearance and color are concepts that have two different meanings. In the course of the origin, the words are close, related to each other in meaning. The reason we say this is because some monosyllabic and two-syllable roots correspond to the last consonants (p/z/sh) according to the law of rotationism in the Turkic language. In this regard, the roots «kind» and «color» are likely to become one word and, as a result of development, will turn into two independent words. The meaning of the root «kind» is interpreted by the «explanatory dictionary of the Kazakh language» as «light, form, expression» and «a different expression superimposed on the surface of the same object», and the meaning of the root of color is «kind, variant, tone». From these definitions, it seems that mutual closeness is felt more than the difference between appearance and color. While «view» often orients the appearance of an object, phenomenon, its diverse shape and form, the word «color» often expresses the tone, coloring, art of the same object and phenomenon [Akhmetzhanova, 2001: 22].

The purpose of the article is to identify and analyze the historical semantic features of the names of white and black colors in proverbs and sayings.

The relevance of such studies is due to the fact that «black» and «white» primary colors are included in the archaic layer of vocabulary and are the most important component of the linguistic manifestation of a certain folk world. The famous architect V.N.Tkachev very accurately noted the role of color among the peoples of Turkic origin, especially among nomads: «color is not only the physical quality of objects and space, but also the sensory system was the source of social symbols and aesthetic outlook of the steppe» [Tkachev, 1984: 107]

Literature review

Species and color names in the Kazakh language are a well-studied category. Questions about how humanity recognizes the image of the Universe in the world around it, how mental cognition arises based on the attitude of a nation to the world, are asked in linguistics by M.M. Kopylenko, E.Zhanpeisov, J.Mankeeva, A.Kaidar, K.Zhamanbayeva, S.Akaev, N.Ualiev, B.Dina, B.Akberdieva. In their works were considered research scientists S.Zhapakov, S.Zhirenov, G. Snasapova and others. In the Kyrgyz language, these are studies conducted by candidate of philological science Samatov on the topic «Phraseological units with color components in various languages», A.Beksultanova, «Lexemes expressing achromatic colors ak «white», kara «black» and gray in the Kyrgyz language»

Studies on the history of the origin and linguistic nature of some flower names can often also be found in works on the Orkhon-Issey and medieval written monuments. Bekesheva R.E. defined the article «conceptual foundations of names of species and colors in proverbs and sayings» the concept of color in relation to proverbs. About the uniqueness of the species-color, the history of study, semantics, usage, etc. Kaidar, Z. Akhtamberdieva, B. Omirbekov also talked about the works «Form and color are full of mystery», «The kind of color on the tongue». This work also talked about the symbolic meaning of color. Then the authors ask themselves: What was the reason for the appearance of symbols of different degrees, different types «depending on the color», «to the question: first of all, the attitude of individuals to the various natural colors and shades that surround them, their perception and perception» [Kaidarov, 1992: 74]. Therefore, only when the color of the paint is intentionally given meaning, it becomes a symbol: a white enemy, a

black flag, a red child, a brown kui, a scarlet thread, etc. And next to the Kazakh people, the desired color is white. By itself, this can also be explained by the physical nature of white, since white tends to cover and absorb all other colors and stands out in the eyes more than other colors. The common white color has a sacred meaning in the culture of all continents [Zhukovskaya, 1988: p. 158]. I.V. Stebleva, a researcher of the artistic features of the ancient heritage common to the Turkic-speaking peoples, noting that the meaning of white color is also found in the monument to Kultegin, in such songs as «Korkyt ata», «Manas», notes that this is a symbol of goodness in the beliefs of the ancient Turks.

Research methods

When writing a scientific article, methods of logical comparison were used, which help to analyze, group, compare and generalize proverbs and sayings in the Kazakh language from a historical point of view and are widely used in research works, a descriptive method based on historical, linguistic, cultural, ethnolinguistic aspects, that is, descriptive, typological, analytical methods.

An ethnolinguistic and ethnocultural view of the interrelationship, specificity of Kazakh proverbs and sayings based on linguistic and historical and cultural data. The main purpose of the article is the historical analysis of similarities and differences in proverbs and sayings of Kazakh and Turkic-speaking peoples, their content, comparison and study of national and cultural semantics.

Discussion

Having highlighted 15 values associated with the white color, let's list some of them, if not all, and give examples.

1. Black and white color in its opposite meaning to the name, i.e. in its main nominative meaning: like a peeled white egg; «the white goat begins the journey, the poet begins the feast»

2. White – milk, dairy food; «the poor man had a runny nose when his mouth touched milk»

3. White – honest, pure, sinless, chaste «God in white»; «from now on, firewood cannot be erased by a fool»,

4. White – description of good wishes, good intentions: white tablecloth, white house, white handkerchief, white doorstep, etc.

5. White is a monotonous, uniform, long-lasting, constant, repetitive phenomenon: white rain, white downpour, etc.

6. White – wide, endless: white plain, white steppe, white grass; «brother's house-white grass».

White is wide, without borders, endless: white plain, white steppe, white zhailau; «Uncle's House is white grass». The word «white» is used in other Turkic languages in the form of ak (Tatar), AG (Azerbaijani), ak (Turkmen), ok (Tuvan), juring (Yakut), ak (Kyrgyz) and has three group meanings close to each other [1;32]: the main form of «white» is color value («white»). Its surroundings include: – whitish («whiteness»), whites of the eyes («eyesore»), egg whites («protein»), light color («light»), hair, beard («gray», «grey»), white color («gray»), fading («pale»), dairy products («dairy products»), colored time («white cloth»), etc.;

- interchangeable meanings of the word «white»: spotlessly clean («pure», «unblemished»), impersonal («innocent», «sinless»), ak zhurek, honest («honest», «clean»).

- in the sense of wonderful, [Akhmetzhanova, 2001: 32].

There is no single opinion the word «Ak» its material or color basis among Turkologists on the etymology. Some scientists, such as M.Menges, M.Xianen and others, consider the word «white» as borrowed from the Chinese language. We do not agree with this opinion. Because it is hard to believe that in ancient times the ancient nomadic peoples did not know colors, could not give them names, and, on the other hand, the limits of the spread of words that entered the Turkic languages from Chinese were limited to certain regions. This is an ancient and indigenous Turkic word [Akhmetzhanova, 2001: 33]. The words borrowed from the Chinese language are very difficult for the Turkic peoples to assimilate.

The word «white» has a rich, so subtle, multifaceted meaning in both Kazakh and Kyrgyz languages. In general, our people called sacred things and sacred objects «white» and called them white. This is because it is the most sacred Kazakh food – the color of milk. In March, we said to each other: «Let there be a lot of white!»- we also make a wish. Therefore, the color of milk has become a symbol of many positive concepts in the Kazakh understanding. The word «White», which is a symbol of this goodness, honesty, and justice, acquires a different meaning in proverbs and sayings.

«White is a symbol of truth, joy, happiness» – says A. Margulan. Kazakhs have «Ak» as a symbol of chastity and whiteness, a symbol of joy and kindness, a symbol of good feelings-love, hope, mercy. Because this is the most sacred Kazakh food – the color of milk. Whatever the quality and quality of things and phenomena in life, the definition of their number as white indicates great mercy, good mood, great hope, desire for life, a sense of Shalkar, a noble dream of the nation [Margulan, 1986: 20].

«Brother's house- white grass, brother's house-inshikek» /exchange/. The older brother-the younger brother who went to the daughter-in-law's house usually has a parched back and holds his arms and legs freely, and the older brother who went to the daughter-in-law's house-shrinks in his sleeve, not feeling such freedom. Because in the brother's house, the brother and daughter-in-law are greeted with the same attention and generosity as in the brother's house. Consequently, this suggests that «the breadth and generosity of attention inherent in a brother are not always present in a brother» [Kaidar, 2004: 165], A.Kaidar comments in the folk wisdom book. In this proverb, the «white» color changes, which indicates the breadth of a person's attention. In Kyrgyz «Abiyir uchun ak zhur, alysh-berishke tak zhur»; «Adamga oylum ak, ungp zhalgan oylum ak», «ak-kara birdei zhurut». In all the examples given, the word «white» is used figuratively. They decorate the proverbs, clarify and convey it in understandable language.

«The name of the good, the coat does not wear out» /change/. Since a person with a broad outlook and direct intentions is blessed, generous in the media and generous in his soul, he does not get tired and does not get tired of serving the people, does not get tired, does not bear either a name or a coat [Kaidar, 2004: 184].

«The name cannot be erased by a fool» / change/. Those who have worked conscientiously all their lives, ignited the fuel of goodness, walked cleanly and stood cleanly, cannot deny the positive things that a person did, because «he could always give a fair assessment to the positive and negative work of a person» [Kaidar, 2004:185]. «Ak iyilet, birok synbayt»; «Ak kobuldunin arybayt, tonu tozboyt». The word «white» is used here instead of the human meaning. He tried to convey the good qualities of a person through the word «white».

«The white, black color of the body is known when it gets into the bath». This proverb can be understood both literally and figuratively. 1. Since a person constantly wears clothes, the color of the

body is not known to others. He can only be seen by undressing and getting into the bath; 2. the secret of a person cannot be found out by looking at his appearance and complexion, he can only be found out in order when you have a heart-to-heart conversation with him [Kaidar, 2004: 273]. «If you find white, then you can find black» – this Kyrgyz proverb seems to be able to be used both literally and figuratively. It will depend on the place where the proverb is used. Probably, many people disagree with me. It depends on how we perceive the environment.

In contrast to the white color, which has become in the Kazakh language a symbol of joy, loyalty, luxury, goodness, a symbol of sadness, evil-black. Proverbs associated with the color black probably refer to the bad qualities of a person. In other Turkic languages: Kara (Tatar), Gora (Azerbaijani), Gora (Turkmen), Kora (Uzbek), Kara (Kyrgyz)/Kara (Tuvan), Khara (Yakut).

«Black» is the most widely developed meaning is the name among the names of species and colors. Firstly, is related to a broad perception of nature, its visibility and a tendency to combine with other names of species and colors, i.e. to a mixed color expression, and secondly, with how it relates to nature in color, image, outlines, suffering, sorrows, gloomy moments of many phenomena of public life, such as because of their belonging to the dark sides. Based on them, more than 30 derived meanings have been formed in the Kazakh language. Of these, an example can be given:

1. Black and white, expressing the opposite meaning, has its main nominative meaning: for example: «If the raven knows blackness, do not let the swan»;

2. Black is the name of cattle such as cow, horse and camel, of the four foxes: black cattle; for example: «out of a thousand sheep of the rich, he sees the only black lamb of the poor»

3. «If justice leaves the khan, shame will leave the poor man»; Kara Khan, Torah, Khoja, etc. aristocratic, simple people who do not belong to the representatives of the ruling class;

4. Black – guilty, criminal (person). For example: «who are you married, be happy»

5. Black – demonic, hostile towards man, horror, arrogance. For example: black devil! Black devil;

6. The Black – death, an orphan, grief, sadness. For example: black eclipse, black veil, black elevation, black paper (death notice);

7. Black – simple, For example: black word, black poem, etc

8. Blacken – write-draw, letter, and letter characters. For example: Black recognition, blackening-forgetting what you read, etc.

9. Black – strong, accentuated, pompous, dumb. For example: black blizzard, black wind, black cold, etc

10. Black is a curse, a negative blessing. For example: «White is gratitude, black is a curse» For example:

In the proverb «The intention of the rich is white, the poor's hand is black»; the difference in the concept of «rich and poor» is well given by comparing black and white.

«There is a stallion who was born you can't believe, there is a guy born of black»; [Kaidar, 2004: 57]. «Black» is given here in the sense of a guy born of the common people. «Do not warm the enemy from the outside, everything is black inside». Despite the fact that the enemy is externally friends with you, he does evil to you from the inside, he conveys the meaning of caution, using the word «black» in a figurative sense.

According to the tradition established in Turkology, each branch of phraseology can be classified into thematic groups that are crowded within it.

According to this principle, proverbs and sayings related to color can be divided into the following groups. They:

1. Nature, the heavenly world, phenomena, «The wind will open the black cloud, money will open the black lock»; «White bread is born from the black earth»; «There will be more white bread from the white snow»; «White wheat will sprout from the black earth»; «The bird needs a black branch, not a golden cage». In the Kyrgyz language «An equal brother is evil, be the straw of a white Budai»; «Another from the earth is a blue sky, to see black on his land cloud»; «One evil-one good-twin, one darkness-one light-after midnight the sun will come»; «Companion of the moon-light, companion of darkness»

2. It depends on the person. This group refers to the psychophysiological characteristics of a person, moral posture, actions, the ability to think, speak, family relationships, external personality, interaction between people, characteristic and mental needs;

«Black and white will race, the god will help to the white», «If you look carefully you'll find black in milk»

3. Regarding social, customs, beliefs: «A man will get lots of horses in front when he will get rich»; «A white dog, a black dog, all one dog»; A

white armor left by his Grandfather cannot look like a shirt if it rots»;

«Black»: «The enemy is a black mule, the hero stayed in Barak»; «The wise will come from suitable, the poor will come from a runner»; «The black guard takes care of the heads»; «A bad man is a black boar, a good one man is loyalty»; in Kyrgyz: «Kara echkige zhan kaigi, kasapchyga mal kaigi», «Adal zhetip kun butso, kimdi sorboit kara zher»; «Ayagan-ranuu University, Katyn karaluu», «Erдин ichine eer tokumdu at batat, katyndyn ichine kara bashyl er batat»; «Ayildy alalyk buzat, dostuktu karalyk buzat»;

4. Gratitude is a curse, desire is a proverb associated with desire and praise. «Curiosity, kindness and honesty»; a person has many good qualities. Among them, the height of the pedestal is honesty. An honest man contains all the good things. A vivid image that differs from others is good-naturedness. These two concepts are unique, like a flower and a stem. «Don't give me water, give me milk, to know your intentions», «Look at your grandfather's white beard and the proverb», «A white word would be bitter, an evil word would be sweet», «The beard was white, and the mood was spotted»; «White is gratitude, black is a curse» was what he said, was an emir, there were two words that he said [Akhmetzhanova; 2001: 40].

«Black»: «Who he praises the old horse, will stay without the horse»; «Black does not owe the debt»; «Do not speak badly of the black earth – go back there, do not speak about the community you will get -cursed»; «do not hurt your neighbor, do not look into the distance» In the Kyrgyz language: «Ak-Saydyn bashi zhosho bol, atyn oylup kaliptyr, emne bolsun osho bol», «Kaigy zhok kara suuga semiret», «Kara zhylgily as jargon-kalys»; «Kara kyzdyn agdan emes, bagtan»; «Karga bala appagym deidi»;

5. Appearance-depends on the color. The proverbs below also contain historical phrases such as white armor, white goat, white camel, white word. At first glance, it seems that they give a color value. Now let's look at them in the notorious composition, for example: «The white goat begins the sheep, the poet begins the feast», «The white armor has a collar, without sleeves»; «Ashamai nar jarasar, the white camel jarasar bar» etc. Then we discovered that the white camel and the yellow goat have a special meaning not only because of their whiteness, but also because they are «cattle heads, saints» or «cattle chiefs» in folk beliefs. In addition, white armor and white phrases also do not mean

color. White armor is armor made of the purest and strongest steel or noble iron. The white word is an honest word that reveals the truth, without cover [Kaidarov, 1992: 145].

«Black»: «Woe to the butcher, woe to the soul of the black goat»; «The spider's web is the nipple of a black fly»; «The light from the black eye of the tice, a step to the snow the earth will be sad»;

Therefore, color is deeply rooted and intertwined with the mythical understanding of our ancestors. As in other countries, for the Kazakh people, the world is divided into two colors – white and black. One of them is the white color – all good, good eyebrows, and the black color is trouble. This understanding is deeply ingrained in people's minds and came about because of his language and thinking. Therefore, white is still a good start to this day. Because it makes up a single set of the world of beauty and moral qualities [Kanapin, 2006: 102].

About the symbolic meaning of the species-color. «Blue is a symbol of worship of heaven, red is a symbol of fire, sun, white is a symbol of truth, joy, happiness, yellow is a symbol of reason, black is earth, green is a symbol of spring, youth» Margulan writes [Margulan, 1986, p. 87].

And in nature, in human society, black, like other types of colors, has alternating, conditional, symbolic meanings that are overflowing. This is a common phenomenon not only in the Kazakh language, but also throughout the Turkic world. Academician A.N.Kononov, who has specially studied the meaning of names of species and colors in the Turkic languages, warns that only the adjectives «black» have about 20 additional, auxiliary, figurative meanings. They are used in Russian as the equivalent of words such as: 1) «dark», «gloomy»; 2) «harsh»; 3) «sad», «unhappy»; 4) «cattle»; 5) «the crowd», etc.

According to Sh.Ualikhanov, I.Altynsarin, the famous Kazakh ethnographer U.Zhanibekov, in the past, the Kazakh people, when the famous people of the country died, raised a black flag with a black spotted fringe from shanyrak, loved ones mourned under a black cloak, rode it for up to a year, covered its saddle with a black cloak and accompanied it during migration. The black tailoring of the black house took into account the age characteristics of the deceased. If the deceased was young, he was red, a middle-aged man was black, and if the old man was white, he was wearing a headscarf. This sign indicated which person died in the black house. It is known that this was reflected in the works of art of historical content. There are two reasons why

the color black matters: one is the sign of asbeck, the second is a sign that everyone sees black and knows that doing Fatiha is good, let him read the Koran if he is hungry, let him eat if he is thirsty, and the reward is the spirit of the dead. According to A.Divaev, in the past, Kazakh women suffered from grief, a black and red handkerchief covered with jelly. In this regard, it is noted that in addition to the black veil in connection with the death, there is also a rite of black veil [Kaidar, 2004: 82]. The black cloak is mentioned in connection with the fact that a middle-aged man died, and his wife and children were orphaned. Because Kazakhs deliberately did not sew black clothes. A middle-aged man, dying, took off a woman's jewelry and threw a black one over his shoulders. The men wrapped their arms around their waists and held a stick in their hands. According to the Kazakh custom, the husband of the deceased woman dresses in black, the daughter wears white clothes on top and a red cap on her head. A woman whose husband died put a black dislike on her head, and a mother mourning her son pulled a white handkerchief over her head. Despite the fact that such syncretic usage occurs from time to time, the use of black color, a symbol of sadness, is widespread for Kazakhs [Kanapina, 2006: 107].

Proverbs are folk wisdom. They represent a set of centuries-old practices for assessing the worldview of a particular people, natural phenomena, society from its point of view, determining social relations, customs, customs, beliefs. Therefore, there is no sphere of proverbs and sayings that are not related to our cultural and spiritual life. It is a treasure that is constantly being replenished and constantly evolving, making the most of the language possibilities.

However, there are cases when it can be said that proverbs refer to the color world. One of them is that most expressions related to the notorious type-color are not used in their color meaning. If we reveal any such phrase, we will see that it is not immediately noticeable, and in principle, the path to birth even begins with economic, social, ethnographic customs and concepts.

Conclusion

Thus, proverbs and stable expressions represent a set of centuries-old practices for assessing the worldview of a particular people, natural phenomena, society from its point of view, defining social relations, customs, customs, beliefs. Therefore, their sphere has nothing to do with our cultural and

spiritual life. It is a treasure that is constantly being replenished and constantly evolving, making the most of the language possibilities. In color, reality is embodied perfectly, processed in accordance with people's ideas about the universe, intertwined with another tone. That is why color has a special content in consolidating and consolidating the spiritual values of the nation. Color is an integral part of human existence, with great potential in the real embodiment of truth. It is not only conscious knowledge, but also the psychological state of a person, the criterion of taste, requirements, needs and attitudes and its manifestation. While conducting research on proverbs about species and color specificity, we noticed that, firstly, white color is quantitatively less common in both languages than «black» color, secondly, both colors occur more interchangeably than literally, and, thirdly, the similarity of the statements in the proverbs and sayings of both peoples. No translator is needed, everything is clear. This is another manifestation of the fact that life, habitat, are very similar to two fraternal countries, which are joined by «head in bed, cattle in task»

We found out in the thematic grouping of proverbs and sayings related to appearance and color, depending on a person, there are a lot of proverbs that determine his appearance, psychophysiological characteristics, moral posture, actions, thinking, speech, kinship, relationships between people, the

needs of body and soul. White and black continue to occur in proverbs both literally and figuratively. In some cases, it is difficult to distinguish in what sense it stands.

Another thing to note in terms of color is that other colors are found very little or not at all in proverbs.

The vocabulary of the Kazakh language, expressing colors, is a certain lexico-semantic group in which the patterns of the language manifest themselves as a system. This lexico-semantic field is characterized by paradigmatic, syntagmatic and epigrammatic relations, in other words, this lexico-semantic paradigm is a kind of system, the elements of which, being in communication and contact with each other, ensure its integrity. This system includes adjectives of color, verbs indicating color, formed from adjectives of color and reference nouns.

The set of permanent connections that ensure the internal organization and consistency of this system forms the structure of the system.

Kazakh scientist Sh. Ualikhanov, who visited Kyrgyzstan in the 19th century, wrote about the role of whites in Kyrgyz life: «Women dressed very cleanly: whites belong to them. Everything from a headband to a change of shirt and underwear is made of white fabric. This custom protects their spouses from excessive dirt and uncleanness, drowned from their knees» [Valikhanov, 1985: 37].

References

- Ahmetjanova F., Qayırbayeva R. Túr-túske bایلанысты турақты sóz тіркестері. Almaty, 2001-131b. (In Kaz)
- Tkachëv V.N. Tsvet i prostranstvo v mongolskoi arhitektýre / V.N. Tkachëv // *Narody Azii i Afriki*. – 1984. – № 3 – S. 107–113 (In Russian).
- Qaidarov Á., Ahtamberdieva Z., Ómirbekov B. Túr-tústerdiń tildegi kórinisi. Almaty: «Ana tili», 1992. (In Kaz).
- Jýkovskaja N. Kategorii i simvolika traditsionnoi kýtýry mongolov. M., 1988. (In Russian).
- Margýlan A. Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskýsstvo. T.1. Almaty, 1986. (In Russian).
- Qaidar Á. Halyq danalyǵy (qazaq maqal-mátelderiniń túsindirme sózdigi jáne zertteý).- Almaty, 2004. (In Kaz).
- Qanapina S.Ǵ. Qazaq tilindegi maqal-mátelderdiń tanyndyq beineliligi (Ǵ.Mustafin, S.Muqanov shyǵarmalary negizinde). Fil. ýyl. kand. diss. Almaty, 2006. (In Kaz).
- Valihanov Ch. Sobraie sochineni vpiati tomah. T. 2. Gl. red. Kaz. Sov. Ents., Alma-Ata, 1985. 416 s. (In Russian).

Наргиз Кенжаева

Phd, Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті, Шыршық к., Өзбекстан
e-mail: kenjaeva82@inbox.ru

**XX ғ. 20-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАМИР МЕН ТӘЖІКСТАННЫҢ
ТАУЛЫ АЙМАҚТАРЫНА ҒЫЛЫМИ ЭКСПЕДИЦИЯЛАР**

Аңдатпа. Жұмыста 1923-1928 жылдар аралығында КСРО Ғылым академиясының экспедициялары Памир аумағын зерттеу және оларға Өзбекстан ғалымдарының қатысуы қарастырылады. XX ғасыр басында большевиктерге қарсы көтерілісшілердің негізгі қарсылығын басқаннан кейін Түркістан аймағындағы Кеңес өкіметінің алдында Орталық Азия аумағын одан әрі ғылыми зерттеу мәселесі туындады. Ғылыми экспедициялар облыстың әртүрлі аудандарына жіберіле бастады, онда жұмыс істеу үшін жаңадан құрылған Түркістан университетінің ғалымдары да тартыла бастады. Аймақты зерттеудің негізгі бағыттары талданады. Зерттеуді қажет ететін перспективалы, бірақ сонымен бірге шалғай және аз зерттелген аймақтардың арасында Памир де болды. Сондықтан Мақалад Памир экспедициялардың дайындалуы, зерттеушілер құрамы, нәтижелері көрсетілген. Сонымен қатар, экспедициялардың негізгі ғылыми нәтижелері мен қорытындылары зерттелді. Мақала архив құжаттары мен экспедиция мүшелерінің зерттеу еңбектерін салыстырмалы талдау негізінде жазылған.

Түйін сөздер: Памир, экспедиция, Тәжікстан, КСРО Ғылым академиясы, САГУ

Сілтеме үшін: Кенжаева Н. XX ғ. 20-шы жылдардағы Памир мен Тәжікстанның таулы аймақтарына ғылыми экспедициялар // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 182. No 2. 32-42-бб. DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-32-42>

Nargiz Kenjaeva

Phd, Chirchik State Pedagogical University, Shyrshyk, Uzbekstan
e-mail: kenjaeva82@inbox.ru

**Scientific expeditions to the Pamirs and
Mountainous regions of tajikistan in the 1920 s.**

Abstract: The work examines the study of the Pamir region by expeditionary men of the Academy of Sciences of the USSR between 1923 and 1928, and the participation of Uzbek scientists in them. At the beginning of the 20th century, after suppressing the main opposition of the anti-Bolsheviks, the problem of further scientific research of the Central Asian region arose in front of the Kones study in Turkestan region. In the past, as part of the expedition, they began to be sent to the Arturli district of Byli Oblast, where the scientists of the newly built Turkestan University began to work there. The main areas of regional research are analyzed. Among the promising, but at the same time remote and underexplored regions that needed research was the Pamir. Therefore, the preparation of Makalad Pamir expeditions, the composition of researchers, and the results are shown. In addition, the main scientific results and conclusions of the expeditions were studied. The article is written on the basis of comparative analysis of archival documents and research works of members of the expedition.

Key words: Pamir, expedition, Tajikistan, USSR Academy of Sciences, SAGU.

For citation: Kenjaeva N. Scientific expeditions to the Pamirs and mountainous regions of Tajikistan in the 1920 s. // Electronic scientific journal "Kazakh history". 2024. Vol. 182. No. 2. Pp. 32-42 DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-32-42>

Кіріспе

1917 жылы Түркістан аумағында большевиктердің билігі орнады. Большевиктерге қарсы көтерілісшілердің негізгі қарсылығын басқаннан кейін Түркістан Кеңес өкіметі алдында Орталық Азия аумағын одан әрі ғылыми зерттеу мәселесі туындады. Бұл Түркістан өлкесінің Кеңес өкіметінің үл-

кен көрегендігін көрсетті. Ғылыми экспедициялар облыстың әртүрлі аудандарына жіберіле бастады, онда жұмыс істеу үшін жаңадан құрылған Түркістан университетінің ғалымдары да тартыла бастады, 1923 жылы шілдеде Орта Азия мемлекеттік университеті (САГУ) болып өзгертілді.

Зерттеуді қажет ететін перспективалы, бірақ сонымен бірге шалғай және аз зерттелген аймақ-

тардың арасында Памир де болды. 1922 жылдың жазында Памир жер қойнауының табиғи байлығын пайдаланудың маңыздылығы мен болашағы туралы Түркістан майданының Шығыстану және барлау курстарының бастығы, 1914-1916 жылдары Памир отрядының бастығы И.Д.Ягелло, Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің жауапты хатшысы Н.Т.Төрөқұловқа былай баяндады: «Памир қытай және ағылшын дереккөздері бойынша да, жергілікті тұрғындардың мәліметтері бойынша, минералдар мен металдардың барлық түрлеріне бай... қысқаша айтқанда, Памирде кендер мен минералдардың барлық түрлері бар (алтын, күміс, қорғасын, мыс, темір, көмір, күкірт, селитра және т.б.)» (НАУз, Р-25 к. 1 оп, 805 Іс, 72, 73 пп.).

Материалдар мен әдістер

923 жылы Памирге ғылыми экспедиция жіберу туралы шешім қабылданды, ол Памир аймағын және оған іргелес аймақтарды жүйелі және жан-жақты зерттеуді бастады. Памирге экспедицияны бұған дейін ол жерде бірнеше рет болған профессор Дастан Н.Л.Корженевскийге жетекшілік ету ұсынылды. Экспедицияны ұйымдастырудың бастамашысы Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының (ТАКСР) Халық Комиссарлары Кеңесі болды. Совнарк жергілікті жерлерден алынған мәліметтермен, сондай-ақ бірқатар мамандардың Усой үйіндісі арқылы Сарез көлінің бұзылу қауіпі туралы пікірімен айналысты. Ол Ресей Географиялық қоғамының (сауда-саттық) Түркістан бөліміне экспедицияны персоналмен қамтамасыз ету туралы, сондай-ақ Түркістан майданының Штаб-пәтеріне көлік құралдары мен әскери күзет беру туралы өтініш білдірді (Баранов, 1935.274).

Талқылау

Н.Л. Корженевскийдің айтуынша, «күрделі істі идеялық басқаруға иелік еткен» ТОРГО экспедицияның ғылыми ұйымымен айналысты. Сонымен қатар, ТАКСР Халық Комиссарлары Кеңесі экспедицияның «материалдық көмегіне» қатысып, «әр қатысушыға жылы киімдер беруге және Памирдегі экспедицияда жүргізілген фото және кино түсірілімдерін өңдеуге қаражат бөлуге» ықпал етті. Түркістан майданының штабы экспедицияны жылжыту үшін 8 мінетін жылқы және 6 жегілген жылқыны, сондай-ақ 4 Қызыл Армиядан тұратын колоннаны ұсынды. Мұның

бәрі Ферғана тобының әскерлерінен бөлініп, Андижандағы экспедицияға берілді. Бұл әскерлер тобы экспедицияларға «аудандарда әліде жойылмаған басмация қозғалыстары» кезіндегі, яғни большевиктерге қарсы көтерілісшілер әрекет етуді жалғастырған аймақта қауіпсіздікті қамтамасыз етті. Кейбір қаражатты экспедициялар мен Түркістан метеорологиялық институты жіберіп, экспедицияларға «басмачтар» қиратқан Памир бекетіндегі метеорологиялық станцияны жеткізіп, қалпына келтіруді тапсырды. Сондай-ақ, Институт мүмкіндігінше метеорологиялық бақылау және жүру бағыты бойынша пункттердің биіктігін анықтау үшін құралдар бөлді. Теміржолды эрозиядан қорғау жөніндегі жұмыс басқармасы (Урабтуркел) Сарез көлінің жағдайы туралы ақпарат жинауға аз қаражат бөлді (Корженевский, 1924.87).

Экспедицияға қатысушылар үшін де белгілі бір қауіп болды, өйткені аймақтағы большевиктерге қарсы қарсылық жақында ғана басылғанын ұмытпауымыз керек (Махмудов, 2020. 451-464), бұл ретте жекелеген шиеленіс ошақтары мен қауіп сақтала берді. Сонымен қатар, Түркістан Кеңес өкіметінің айтарлықтай қаржылық проблемалары болды. Бірақ осының бәріне қарамастан, Памирге ғылыми экспедиция жіберу туралы шешім мақсатты және мұқият жүргізілді.

1923 жылы 19 маусымда ТАКСР ХКК төрағасының орынбасары С.Асфендияров¹ Түркістан майданының Революциялық әскери советіне экспедиция алдына қойылған негізгі мақсаттарды жариялады:

- 1) Памир бекетінде әлемдік маңызы бар метеорологиялық станцияны қалпына келтіру;
- 2) Танымас өзені бойындағы мұздықтарды зерттеу және белгісіз аймақтарының топографиялық түсірілімі;
- 3) Этнографиялық, зоологиялық және ботаникалық зерттеулер;
- 4) Фотографиялық жұмыстар» (НАУз, ф. Р-25, оп. 1, д. 1334, л. 8).

Памир ТОРГО экспедициясы 1923 жылдың жазында сөз сөйледі. Экспедицияны жоғарыда айтылғандай Н. Л. Корженевский басқарды, ол Түркістан мемлекеттік университетімен және ТОРГОмен келісім бойынша университет

¹ Санжар (Санжар, Сейд) Сейітжафарұлы (Сейітжапарұлы) Асфендияров (1889-1938) – әскери дәрігер, мемлекет қайраткері (Денсаулық сақтау халық комиссары, Түркістан АКСР Ауыл шаруашылығы халық комиссары, Қазақ АКСР Денсаулық сақтау халық комиссары), ғалым, профессор. Ол Түркістан АКСР, Өзбек КСР және Қазақ КСР-де бірқатар партиялық және кеңестік қызметтер атқарды.

оқытушылары – ботаник И.А.Райкова, геолог И.И.Бездеканы экспедиция құрамына енгізді. Экспедицияның төртінші мүшесі топограф С.А.Полозов болды.

Экспедиция келесі бағыт бойынша зерттеу жүргізуі керек еді: Ош – үлкен Памир жолынан кишлак Мургаб – Аличур өзенінің аңғары – Яшилькуль көлі – Буромал асуы және Лянгар-Куталь – Сарез көліне дейін. Экспедицияның кері жолы үлкен Памир жолымен кишлак Мургаб арқылы өтті. Экспедиция барысы және оның ғылыми нәтижелері туралы қысқаша мәліметтер Н.Л.Корженевскийдің екі мақаласында және «Известии ТОРГО» (Корженевский, 1924.) басылымының XVI томында жазылған шағын жазбада келтірілген.

Жарияланған материалдардан басқа, біз Өзбекстанның Ұлттық мұрағатында (НАУз) 1923 жылғы «Памирге экспедиция күнделігін» (НАУз, ф. Р-2273, оп. 1, д. 59, л. 1-21об) таптық. Онда осы экспедиция туралы негізгі мәліметтер бар. Жоғарыда айтылғандай, 1923 жылғы Памир экспедициясының барысы туралы 1924 жылы «1923 жылдың жазында Памирге сапар туралы қысқаша есеп» жарық көрді, бірақ біз ашқан экспедиция күнделігі өз мағынасын біршама жоғалтпайды. Екі дереккөз де негізінен қайталанбайды, экспедиция барысының анағұрлым толық бейнесін бере отырып, бір-бірінің мәліметтерін толықтырады.

Журналдағы алғашқы жазбалардың бірінде экспедиция мүшелері 17 тамызда Памирге Таңғы 10.30-да шығып, Лянгарға кешкі 7-де келді» деп хабарланды, содан кейін келесі жазба бар: «Жұлдыздар[ая]. Түнек. Жан жоқ. Рабат толығымен жойылды; өзендегі диірменде гузар бар. Олар Иркештке жіберілген ветеринар дәрігермен бірге жүрді» (НАУз, ф. Р-2273, оп. 1, д. 59, л. 3.).

Бұл кезде большевиктерге қарсы қарсылық әлі аяқталған жоқ және басмшылар шабуыл қаупі сақталды. 19 тамызда Гүлчиге жеткен экспедиция Рабатта түнеуге тоқтады. Әрі қарай, күнделікте «түнде бекіністе кенеттен айқай болды, Басмачтар деп ойлады, бірақ жаттығу болып шықты» (НАУз, ф. Р-2273, оп. 1, д. 59, л. 3об).

Экспедицияның мақсаттарының бірі болып табылатын Памир бекетіне метеорологиялық станцияны жеткізу көптеген проблемаларды тудырды (НАУз, ф. Р-2273, оп. 1, д. 59, л. 5об). 24 тамызда сағат 5-те экспедиция Бор-дабаға келді. «Сол өлі Рабатта[ото]ром бір кездері мен (Корженевский-Н.К.) тоқтады». Келесі күні экспеди-

ция таңғы сағат 7-де жолға шығып, кешкі сағат 9-да қара-көл көліне келді (л.6об). Мұнда экспедиция мүшелері Рабат Тукур байға тоқтады. 26 тамызда таңертең Қаракөл көліне кейбір зерттеулер жүргізілді (НАУз, ф. Р-2273, оп. 1, д.59, л. 6-7).

Көлде өлшеуді аяқтағаннан кейін экспедиция рабаттан Кара – кулде «таңғы сағат 8.30-да» сөз сөйледі (7-7об л.). Кара-кулдың жағасында жүріп, экспедиция «пам[ирский] отрядының» бір бөлігін дәрігермен және науқастармен қарсы алды. Алыстан [оларды], (және олар бізді) басмачи үшін қабылдады» (НАУз, ф. Р-2273, оп. 1, д. 59, л. 7об.).

28 тамызда экспедиция Муз-Колада болды. Әрі қарай 12.45-те Ақ-байтал асуында болды. Ауа райы бұлтты болды, аздап жаңбыр жауды. Түнгі сағат 7-де Ақ-байтал рабатында тоқтады. Экспедиция Памир постына 29 тамызда сағат 6-да келді.

Олар экспедицияны «жақсы»қарсы алды, өйткені, басқалармен қатар, ол жасақ құрамының тез өзгеруі туралы жаңалықтар әкелді. 30 тамызда Н.Л.Корженевский күні бойы әкелінген метеостанцияны орнатты. Журналда ол былай деп жазды:»Мен қазір әскери комитеттің бақылауларында Костиннің постына нұсқау беремін. Мен бұл станцияны [Памир постына] апарғаныма өте қуаныштымын» (НАУз, ф. Р-2273, оп. 1, д. 59, л. 8-8об).

Сапар алдында Н.Л.Корженевский Госкиноның¹⁸ Ташкент бөлімшесінде 1923 жылғы экспедиция кезіндегідей, Памир экспедициясының түсірілім кезінде де белсенді пайдаланған киноаппарат алды.

Нәтижелер.

Памир постына келгеннен кейін ауданды зерттеу басталды. 11 қыркүйекте экспедиция ауылдан шығып үлкен Маржанай өзеніне барып, Яшилькуль көлінің оң жағалауына қарай жылжыды. Н.Л.Корженевский А.В.Мухановтың «Памир ауданы» жұмысына қоса берілген картада әзірленген доңғалақты жолдың болуы көрсетілгенімен, «бірақ іс жүзінде тек доңғалақты ғана емес, сонымен қатар жай ғана портативті соқпақ жоқ»деп атап өтті. Сондықтан экспедициялар Кіші Маржанай көлде жартастарды айналып өтіп, бірнеше рет жүруге мәжбүр болды. Әрі қарай күнделікте экспедиция өтетін жерлер мен көлдердің бірі сипатталған:

Кіші және Үлкен Маржан шатқалының арасынан үлкен морена шығып тұр; оның қарама-қарсы жағында шатқалдардың шыршасынан

шыққан мореналар да көрінеді. Көлге қарай беткей үлкен *Нераклеум*² мен, раушан бұталары мен қарақаттармен (дәмсіз) өсті. Таяз жерлердегі балық ұрықтарының көлеміне қарасақ, олардың көлде көп екендігі анық. Көптеген жәндіктер – көбелектер, шегірткелер. Көл өзен сияқты айналады, Буромал асуынан анық көрінеді.

Бөгет пен шұңқырдың өзі құлаған жерден керемет көрінеді. Өзен бойындағы бөгеттің жалпы ұзындығы верста, биіктік шамалы.

Күнделіктегі келесі жол келесідей сипатталады: «Буромал көтерілуі өте тік, бірақ адамдар үшін қиын емес. Мұнда қиындықсыз емес көтерілдік және түйелеріміз жегілген. Түсу біршама төмен, бірақ Лянгар өзенінің аузындағы тоғайға ұзағырақ әкеледі. Мұнда кішкентай тәжік жайылымы бірақ қаңырап бос тұр. Гранит асуында... Шатқалдың арғы жағында қатты соқпақ бар... өзен жағасы Лянгар мұздығының ежелгі мореналарының қалдықтарын кесіп алып өтеді. 2-ші ретте 2 шақырымнан өте... кешқұрым қарапайым қораға тең тәжік жайлауына тоқтады. Бізді бұл жерде керемет қарсы алды. «Пай²⁴» ұсынды, қышқыл сүт, қозы сатты және т.б. Келесі күні таңертең бірнеше киномотографиялық бірнеше көріністер түсірді. Жайылымның артында ежелгі мореналарға көтерілім бар. Сол жақта пирамида тәріздес шыңның жанында мұздық. Таңғы сағат 9-дар шамасында мәліметтерді алып, 1-ші күні шағын көлдерден құралған асудың кең ойығына жеттік. Барлық жерде гранит. Шатқалдың ортасындағы асуға дейін 2 мильге жетпей, айқын мұздық көлеңкесі бар кесілген граниттер шөлді тотығуда ерекше көрінеді. Асудың астында, сол жақта, жол бойында 2 ілулі мұздық бар секілді есептеуге болады. Асуда қар болған жоқ және ол тек қарама-қарсы жақта, содан кейін кішкене дақтарда болды. Екінші бетте оң жаққа қарағанда көлдер көбірек. Тік емес түсу Морена шөгінділерінің қалдықтары бар кең циркке әкелді. Мұнда да төменде айқын көлеңкесі бар граниттер бар.» Түнде, шағын көлден өтіп, экспедиция тәжік жайлауында тоқтады (НАУз, ф. Р-2273, оп. 1, д. 59, л. 13-14об.).

² Хогвид (лат. *Нераклеум*) — кейбір мәліметтер бойынша Шығыс жарты шардың қоңыржай белдеуінде таралған 52 түрді камтитын (бір түрі Солтүстік Америкада) Апиялар тұқымдасына жататын өсімдіктер тұқымдасы. Шошқаның әртүрлі түрлері сәндік өсімдіктер ретінде өсіріледі, кейбіреулері мал азығына сүрлем ретінде, ал кейбіреулері тамаққа жарамды. Кейбір түрлерде (*Pubescentia Manden* бөліміне жататын) адамдар мен жануарларда фитофотодермит, қатерлі ісік және туа біткен деформация тудыратын фотосенсибилизатор заттар (фуранокумариндер) бар.

Усой үйіндісі мен Сарез көлінің жағдайын тексеру болжалды. 10 қыркүйекте таңғы сағат 8.30-да экспедиция Ирхт кишлактан жолға шықты. Тексеру және мүмкіндігінше сауалнама мәліметтерін жинау арқылы экспедицияның жоспарлы жұмыстарының негізгі бөлігі аяқталды. 11 қыркүйекте, жоғарыда айтылғандай, экспедиция кері сапарға аттанды.

Лянгар жотасының оңтүстік беткейіндегі тәжік жайылымда түнеп, 12 қыркүйекте экспедиция әрі қарай жөнелді. Сағат 10.30-да Лянгар-кутал асуының шыңынан өттік. Одан кейін Лянгар шатқалындағы асудағы жайлауға тоқтадық. 13 қыркүйекте Лянгар өзеніндегі тоғайда келеңсіздіктер орын алды. Сосын Буромал асуы арқылы экспедиция Яшиль-куль өзеніне жетті. 14 қыркүйекте үлкен Маржанда қырғыздардың көшпелі жерінде болды. Келесі күні. 15 қыркүйекте, экспедиция Бузол жеріне (тоғай) және Аличур өзенінің аңғарлырына жетті. Сағат 4-те олар Бош гумбазға келіп, көшпелі Аминнің жеріне тоқтады. Күн тұманды болды, жотаның үстінде қара бұлттар. Күнделікте айтылғандай, ағын суда, «масса маринки²⁶», сондай-ақ «қандай да бір кішкентай кеміргіш бар». 16 қыркүйек 4 сағат жүргеннен кейін көшпелі Мама-заир-булаққа тоқтадық.

Нейза-таш асуы арқылы экспедиция 17 қыркүйекте Памир постына жетті. 20 қыркүйек, Ақбайтал рабатында түнеп, экспедиция Ақбайтал, Муз-кол (21 қыркүйек), Кокуй-бель (22 қыркүйек) асулары арқылы солтүстікке қарай жылжыды. 23ші қыркүйекте экспедиция Джуруй (Муз-кол) өзенінен, Кара-куль көлінен (24 қыркүйек), Бардоба (25 қыркүйек) және Ақ-босаги (27 қыркүйек) өтіп, Ошқа қарай бет алды. 29 қыркүйекте экспедиция Гульчиге жетті. 2 қазанда экспедиция Ош-қа келді.

И.А.Райкованың күнделігінде экспедицияның қайту жолындағы қиындықтар туралы да айтылады. Жылқылар шаршады, астық таусылды, жайылымда шөп аз болды және кейбір жерлерде оларды қар басып қалған. Ол әрі қарай былай деп жазды: «1923 жылы 18 қыркүйекте Кокуйбельсуда түнеу. Күн қатты суып кетті, ағын сулар мұз болып қатты, жылқыларды суартын жер жоқ. Бізге 4 қызыл армиялықтар оштамен қосылды...

20 қыркүйек, таңертең. Ош-қа қарай жылжу үшін Памир жолына қайттық. Қаракул жағалауының оң жақ бойын жүрдік. Кешке қарай небәрі 20 шақырым жүріп өтіп, жылқылар шаршады: жайылымдағы шөптер тіптен нашар, ал

бізде астық қалмады... Жылқылар әрең жүрді, бізде жылқылардың жанында жаяу жүрдік.

Тұңғи сағат 3-ке қарай Сарыташқа жеттік, жылқыларды осыннан шөпке жаямыз деп ойладық, бірақ барлық жерде қар оған қоса боран болды. Отряд бойынша бұйрық: «Әрі қарай шабандоздар жолға асықсын». (Біз онсызда көптен бері «асығыс» болдық). Қараңғыда, бір-біріміздің артымыздан жүрдік: «адам-жылқы, адам-жылқы», боран да тоқтады. Талдық жотасының асуында аспан ашыла сәл ашыла бастады. Атақты Талдық серпантинінен түсу өмір бойына есте қалды. Бәрі асығыс, толық үнсіздікте, жылқыларын жетектей жүрді, барлық жерде қар бар екені көрінді. Ақ Талдық асуы және серпантин – жарқыраған аспан астында адамдар мен жылқылардың тізбегі.

Біз аңғардың басына, серпантиннің соңына қарай отрядпен бірге түстік, бірақ мұнда қар барлық жерді жауып тұрған жоқ, бұталардың жанында (біз арчовник белдеуіне кірдік) соқпақ көрініп тұрды және біз одан аш жылқыларды тарта алмадық.

Біздің топ үздіксіз 100 шақырымды жүріп келіп тоқтады.

Ақбосаға га жақын жерде жаяу, атпен 3 тәулік жүріп, 1-қазанда Ош қаласына жетіп экспедицияға бөлінген барлық жылқыларды аман тапсырдық бірақ «аштықтың шегінде» болды (Донцова, 1924. 43-44).

«Қысқаша есеп» бойынша экспедиция мүшелері 5 қазанда Ташкентке келді. Негізінен экспедиция бағдарламасы орындалды. Атап айтқанда, экспедицияның негізгі нәтижелері:

1) Памир пстына метеорологиялық станция жеткізіліп, қалпына келтірілді.

2) Жаңа Сарез көліне барлау жұмыстары жүргізілді, Қаракөл көлі туралы жаңа мәліметтер жеткізілді және алғаш рет осы ірі Памир көлінің суына талдау жасалды.

3) Памир аймағындағы 25 шаршы метрден 1 шаршы метрге дейінгі жердегі 52 участктегі өсімдіктердің санын ескере отырып 2.000-ға дейін гербарий парағы, 200-ге жуық тұқым, түйнектер мен баданалар пакеті жиналды. Алғаш рет Мурома асуынан Сарез көліне, Базар-дара жотасының кесіндісіне өтудің ботаникалық-географиялық сипаттамасы жасалды (солт.Аличур) (Райкова, 1924, 80-87).

4) Памир көшпелі халқының, сондай-ақ таулы тәжіктердің тұрмысын сипаттайтын 24 кинематографиялық сурет түсірілді...

Сонымен бірге Памирдің пейзаждарын кеңінен суреттейтін 50 қарапайым фотосурет түсірілді.

5) Маршруттың 31 пунктіннің биіктігі анықталып, тағы қайта анықталып және Памир суларының температурасына 14 пунктте бақылау жүргізілді...

6) Соңында Лянгар-куталь асуы арқылы Сарез көліне Яшиль-куль көлінен экспедиция жолының маршруттық түсірілімі жүргізілді.

Жоғарыда айтылғандардан басқа, жол бойы жедел метеорологиялық бақылаулар жүргізілді» (Корженевский, 1924.95).

Осылайша, 1923 жылғы Памир экспедициясы сол кездегі жұмбақ Памирдің табиғатын білуге айтарлықтай үлес қосты және аймақтың географиялық өміріндегі маңызды оқиға болды.

1924 жылы жазда ТОРГО Памирге жана экспедиция ұйымдастырды. Оны тағы да Н.Л.Корженевский басқарды. Сонымен қатар, экспедицияға САГУ оқытушысы геофизик Р.Р.Циммерман және биолог М. Г. Попов қатысуы керек еді. Оған Шығыс институтының студенті Э.А. Шмидт те қатысты. Өткен жылдағыдай бастамашысы Түркістан Халық Комиссарлар Кеңесі, ал экспедицияның ұйымдастырушысы ТОРГО болды. Сондай-ақ оларға экспедиция шығындарын жабу үшін аздаған ақшалай қаражат жіберілді. Сондай ақ Түрікмет пен Түркостаристің гидрометеорологиялық бөлімінен аздаған қаражат бөлінді.

Халық Комиссарлары Кеңесі ТОРГО³⁸-ның өтініші бойынша Түрікфронт Реввоенсветінен 6 жылқыны бөлуді сұрады, оның үшеуі экспедицияның «күралдарын жылжыту және тасымалдау» үшін, экспедицияға қатысушыларға көмектесу үшін және жылқыларына күтім жасау үшін 4 қызылармиялықты оның кем дегенде біреуі өзбек тілін білуі қажет, сондай-ақ экспедицияны Ферғана – Алтын-мазар жолының ең қауіпті учаскесінде айдауыл алып жүруі тиіс еді.

ТүркістанКСР ХКК берген мандатта экспедицияның «Памирдің солтүстік-батыс бөлігін зерттеуге» жіберілгені, бұдан әрі «экспедиция алдына қойылған міндеттердің маңызды ғылыми маңыздылығын ескере отырып, С.Н.К. барлық лауазымды тұлғалар мен мекемелерге аталған ғылыми экспедицияға толық көмек көрсетуді ұсынады» деп көрсетілген (НАУз. Ф. Р-25. Оп. 1. Д. 1527. Л. 103.).

Экспедиция Муксу өзені бассейнінің таумұзды аймағына жолға шықты. Бұл аймақты Н.Л. Корженевский 1904, 1910 және 1914 жылдары зерттеген. Нәтижесінде ірі мұздықтар (атап айтқанда, Мушкетов мұздығы – 1904), тау шыңдары мен асулар ашылып, сипатталды. 1924 жылғы сапар барысында Н. Л. Корженев-

кий Муксу өзенінің жоғары ағысындағы аңғарын ын зерттеумен және Мушкетов, Федченко, Танымас және бірқатар кішігірім мұздықтарды сипаттаумен айналысады. Сонымен бірге, осы аймақтағы мұздықтардың жағдайын зерттей отырып, ол 1914 жылғы мұздықтардың айқын шегінуіне назар аударады. Муксу мұздықтары мен оларға іргелес аумақтарды зерттеу метеорологиялық бақылаулар мен гипсометриялық өлшеулер жүргізумен қатар жүрді. Олардың негізінде Музжилга шыңының биіктігі нақтыланды (Корженевский, 1924а. 50-57).

Жоғарыда айтылғандардан басқа, САГУ Шығыс факультеті ұйымдастырған басқа да шағын экспедициялар Памир мен Припамирьеге жіберілді, оған факультет студенттері де қатысты. Сонымен, 1924/25 оқу жылында Э. А. Шмидттің жетекшілігімен факультеттің шығыстанушылар үйірмесінің мүшелері болып табылатын шығыс факультетінің студенттері этнографиялық және лингвистикалық материалдарды жинау үшін Памирге экспедициямен барды (ЦГАГТ., ф. 38, оп. 1, д. 42, л. 56).

1925 жылы Памирге екі экспедиция жіберілді, оның ұйымдастырушысы 1925 жылы 9 қаңтарда құрылған Тәжікстан мен Иран халықтарын зерттеу қоғамы болды (Шагалов, 1966.10).

Экспедициялардың біріншісі алғаш рет Памирдің ең қол жетпейтін аудандарының бірі – Танымас өзенінің жоғарғы ағысындағы таулы-мұздық аймақты зерттеуі керек еді. Оны қоғамның белсенді мүшесі болған Н. Л. Корженевский басқарды (ЦГАГТ., ф. 38., оп. 3. д. 823, л. 21). Экспедицияға қоғам Тәжікстан мен Иран халықтарын және Средазкомстаристі зерттеуге қаражат бөлді. Экспедиция қозғалыс құралдарымен және күзетпен Түрік майданының штабымен қамтамасыз етілді. Осы уақытқа дейін Тәжікстан аумағында көтерілісшілердің жекелеген топтарының большевиктерге қарсы күресі жалғасты. Сондықтан экспедицияның қозғалысына қауіп төнді.

Қауіпсіздік үшін экспедицияның қозғалыс бағыттары жергілікті билік органдарымен және әскери бөлімдердің қолбасшылығымен келісілді. 1925 жылы жұмыс істеген қоғамның екі экспедициясының басшылары Кеңес өкіметінің өкілдеріне, әскери бөлімдердің, шекара күзетінің бастықтары мен командирлеріне зерттеушілер топтарының қозғалысына жәрдемдесу туралы өтініш білдірген ашық хаттар алды (Шагалов, 1966.11-12). Сонымен, 1925 жылы 17 маусымда берілген Н.Л.Корженевскийдің ашық хатына

Түркістан майданы әскерлерінің қолбасшысы М.К.Левандовский, Орталық Азиядағы ОГПУ өкілетті өкілі Л.Н.Бельский және Өзбекстандағы КСРО ҰКИД уәкілі А.А.Знаменский қол қойды. Онда « Өзбек СС Кеңес өкіметінің барлық өкілдеріне, Тәжік автономиялық С.С.Республикасы, Қырғыз автономиялық облысы, РҚКА бастықтары мен комиссарларына, шекара күзеті бөлімдеріне және жекелеген адамдарға экспедиция бастығы Н.Л.Корженевскийге және оның басқа мүшелеріне өздеріне жүктелген міндеттерді орындауда жан-жақты және нақты көмек көрсету ұсынылады» (НАУз. Ф. Р-2273. Оп. 1. Д. 58. Л. 5).

Экспедицияның негізгі бағыты келесідей болды: Ош, Талдықорған асулары, Қызыл-Арт, Қаракөл ойпаты, Көкжар аңғары, Танымас. Экспедицияның соңғы пункті Танымас мұздығы болды (Корженевский, 1924.8). Н.Л.Корженевскийдің ауыр ауруына қарамастан, оның басшылығымен экспедиция Қаракөл, Яшилькуль және Сарез көлдерін зерттеп, жаңа мәліметтер жинады. Атап айтқанда, алғаш рет Қаракөл көлінің суына талдау жасалып, осы ең үлкен Памир көлінің су температурасы туралы материал алынды. Н.Л.Корженевский Өткен жылмен салыстырғандағы Қаракөл көліндегі су деңгейінің күрт көтерілуін белгіледі. Н.Л.Корженевский Сарез көлі туралы өте маңызды тұжырымдар жасайды. Оның қорытындысы бойынша, Сарез көлінің тағдыры Яшилькуль сияқты болады; 50-ге жуық фатом қалған үйінділердің төменгі нүктелеріне жеткенде, көл үйінді арқылы тыныш ағып бастайды және сүзілумен бірге судың келуі мен ағынның арасындағы тепе-теңдікті тез орнатады.

Сондай-ақ, жанданған Бартанг эрозияға ұшыратып, шыңын үйіндінің жотасына қарай итеріп, оны кесіп, көлдің суын терең шатқалынан түсіре бастайды деп болжауға болады. Қалай болғанда да, біздің ойымызша, үйіндінің кенеттен бұзылуын, демек, Көлдің қазіргі күйіндегі апатты ағынын күтуге әлі негіз жоқ» (Корженевский, 1924а. 85)⁴⁹.

Экспедиция Яшилькуль көлі туралы біраз уақыттан кейін арнайы жұмыста жарияланған үлкен материал жинаған болар еді (Корженевский, 1928). Экспедиция бағыт бойынша 31 пункттің биіктігін анықтады, ал С.А.Полозов Яшилькүлден Лянгаркутал арқылы Сарез көліне дейінгі жолдың маршруттық түсірілімін жүргізді. Н.Л.Корженевский осы таулы аймақтағы табиғи ландшафттар мен халықтың өмірінің шы-

найы бейнесін бейнелейтін алғашқы фильмдер мен фотосуреттер түсірді, бұл өз уақытында үлкен маңызға ие болды. Үлкен гербарий материалы жиналып, өсімдік жамылғысының маңызды сапалық және сандық сипаттамалары алынды, Танымастың бастауындағы мұздық топтарының егжей-тегжейлі сипаттамасы берілді. Н.Л. Корженевскийдің ежелгі мұздану туралы жаңа материалдары ерекше маңызды.

Саяхат нәтижелерін қорытындылай келе, ғалым былай жазады: «...Біз зерттеген аймақ мұзданудың екі негізгі дәуірін бастан өткерді, оның біріншісі қара-көл, Көкжар, Танымас және ежелгі Көкүйбел сілемін толығымен толтырған ерекше қуатты мұздық ағындарының дамуымен қатар жүрді. Екінші дәуірде аталған аңғарлар енді мұздықтармен толтырылмады, ал соңғылары оларға тек бүйірлік шатқалдардан түсіп, Көкжар алқабында теңіз деңгейінен 3890 метр биіктікте аяқталатын мұздық пайда болды. Қазіргі Танымас мұздығы 3660 метр биіктікте аяқталады. Танымас өзенінің қуатты ежелгі мұздығының қалдығы бола отырып, сонымен бірге Орталық Азиядағы ең үлкен және керемет мұздықтардың бірі болып табылады» (Корженевский, 1926.27).

Экспедиция материалдары бойынша Памир мен Дарваз шекарасында мұздықтардың орналасу схемасы жасалды, бұл бұрын зерттелмеген аймақтың мұздану суретін анықтауға мүмкіндік берді. Экспедиция екі мұздық торапты белгіледі – біреуі шыңның айналасында шоғырланған Гармо шыңы деп саналды, ал екіншісі оңтүстікте орналасқан, бірдей қуатты. Екінші мұздық торабынан Федченко мұздығының бастауы, Абдукагор мұздықтарының бірі Танымас мұздығы басталады.

Зерттеулерге сүйене отырып, Н.Л.Корженевский экспедиция зерттеген аймақ мұзданудың екі негізгі дәуірін бастан өткерді деген қорытындыға келді. Біріншісі Көкжар, Танымас аңғарлары мен Қара көл бассейнін толтырған қуатты мұздық ағындарының дамуымен қатар жүрді. Екінші кезеңде мұздықтар осы аңғарларға тек бүйірлік шатқалдардан түсіп кетті. 1925 жылы 3660 м биіктікте аяқталған Танымас мұздығы-Танымас өзенінің қуатты ежелгі мұздығының қалған бөлігі.

Сондай-ақ, 1925 жылғы экспедиция жетекшісі Н.Л.Корженевский ежелгі мұздану формаларын сипаттауға көп көңіл бөлді. Олар Памирдің осы бұрышындағы мұздықтардың алғашқы схемасын жасады және мұздықтардың көптеген фотосуреттерін түсірді.

1925 жылы ұйымдастырған Тәжікстан мен Иран халықтарын зерттеу үшін қоғамның екінші экспедициясы М.С.Андреев басқарған этнографиялық экспедиция болды. 9 адамнан тұратын экспедиция болды. Сонымен қатар экспедиция кезінде күзету үшін Қызыл Армия жасағы болды.

1925 жылдың маусым айының екінші жартысында Ташкенттен шыққан экспедиция Душанбедегі Ура-Тюбе арқылы өтті. Ура-тюбе мен Фальгарда (Заравшанның жоғарғы ағысы) экспедиция материалдарды сәтті жинады. Жету қиын Ягнобтан экспедиция Душанбеге қарай жылжыды. Әрі қарай экспедиция этнографиялық материалдарды жинауды жалғастырды, әртүрлі қолөнерді, жергілікті әйелдердің өмірін зерттеді.

Экспедиция мүшелері Каратегин, Дарваз, Ванча аңғары, Язгулема арқылы өтті. Хорогтан Ташкентке экспедиция бүкіл Памирден⁵⁴ өтіп, Ош арқылы оралды. Экспедиция барысында көптеген материалдар жиналды және 1000 нан астам экспонат Орталық Азияның бас мұражайына берілді⁵⁵.

Ташкентке оралғаннан кейін М.С.Андреев Тәжікстан мен Иран халықтарын және Средазкомстаристі зерттеу үшін қоғам мүшелерінің алдында экспедицияның жұмысы туралы баяндама жасап, оны фотосуреттермен және халық шығармашылығының бірегей заттарымен суреттеді⁵⁶. Сонымен қатар, қысқа мерзімде Тәжікстан мен Иран халықтарын зерттеу үшін қоғам экспедициясы жинаған материалдар бойынша бірқатар жұмыстар жарияланды (Андреев, 1927.; Андреев, 1926).

Н.Л. Корженевский 1926 жылы Памирдің ең үлкен мұздығы-Федченко мұздығына көтерілуді қолға алды. Бұл саяхат үлкен географиялық жаңалықтармен бірге жүреді. Мәселен, Р.Муксу бассейніне бес рет (1904, 1910, 1914, 1924 және 1926 жж.) жиналған ғылыми бақылауларының материалдарын талдау негізінде зерттеуші Федченко мен Мушкетов мұздықтарының үздіксіз шегінуін айтады. 1926 жылы Федченко мұздығына көтерілу кезінде зерттеуші осы уақытқа дейін белгісіз болған жотаны тапты, ол мұзды шыңның осы бөлігінде орналасқан Музжилга шыңынан оңтүстік-батысқа қарай созылып жатыр. Бұл шың Н.Л. Корженевскийдің ұсынысы бойынша Карпинский шыңы деп аталды, ал жотаның өзі Ғылым Академиясының жотасы деп аталды.

1924 және 1925 жылдардағы экспедициялар кезінде жасалған Муксу бассейніндегі гидрологиялық және геоморфологиялық бақылаулар

Н.Л.Корженевскийдің «Муксу және оның мұздықтары»⁵⁸ атты қызықты еңбегінде жинақталған. Онда алғаш рет Муксу өзені бассейнінің орогидрографиясына керемет сипаттама, осы таулы өзеннің табиғаты мен режимі туралы ақпарат береді, аңғар рельефінің түрлерін жіктеуге тырысады және мұздықтар мен ежелгі рельеф формаларын егжей-тегжейлі сипаттайды. Н.Л. Корженевскийдің бұл деректері тікелей практикалық маңыздылығынан айырылған жоқ, өйткені ғалымдар Тәжікстанды сумен және энергиямен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратын вахша өзенінің негізгі бастауларының бірінің бассейнімен сипатталады.

XX ғасырдың 20-жылдарындағы аймақтағы экспедициялық қызметтің негізгі әдісі «географиялық зерттеу әдісі» деп аталатындығын атап өткен жөн. Іс жүзінде барлық зерттеулер, соның ішінде зертханалық жұмыстарды қажет ететін зерттеулер географиялық әдіс арқылы жүргізілді. 1927 жылы Памир мен Дарвазда екі ғылыми экспедиция жұмыс істеді – Бүкілодақтық Геологиялық комитет ұйымдастырған Памир геологиялық экспедициясы және САГУ Дарваз экспедициясы. И. А. Райкова екі экспедицияның мүшесі болды.

Памир геологиялық экспедициясына Д.В. Наливкиннің жетекшілігімен – Геологиялық комитеттің Орта Азия секциясының меңгерушісі, сондай-ақ барлау инженері – П.П. Чуенко, САГУдың екі студенті – В. И. Попов және Г.Л. Юдин, сондай – ақ, айтылғандай, ботаник-и. А. Райкова.

Бастапқы жоспарға сәйкес, Д. В. Наливкин и. А. Райковқа жазған хатында сипаттағандай, экспедиция « Дюшанбе-Чильдара-Таби-дара – Сары-об асуы – Возган асуы – Кала-и-Хумб – Вонча аңғары – Гушхан асуы(немесе Пяндж) – Язгулема аңғары – Одуди асуы (немесе Пянджа) – Кала-и-Вамар – Пяндж – Хорог – Шах дара аңғары – Пяндж – Андер-об аңғары – Ишкешим – Лянгар – Мас аңғары – Турум-тай-Куль – Хоргош Аңғары -Зор-Куль – Шур-булак аңғары – Ак-су – Памир бекеті – Ранг-куль бассейні – Кызыл-джиик – Кара куль – Кызыл-арт – Ош бағыты бойынша жүруі керек еді. Ванча аңғарында және мүмкін Язгулема, Таранда, Ваханда, Памир постының оңтүстігіндегі Муз-кола аңғарына дейін ұзағырақ болу керек». Сонымен қатар, егер мүмкін болса, экспедиция Ауғанстан аумағында Бадахшанға, Вахан-Дарья аңғарына, сондай-ақ Тагдумбашқа баруы керек еді. Сонымен қатар, Қытай Памиріне бару да болжалды. Ол үшін экспедиция мүшелеріне Ауған және

Қытай визалары сұралды. Бірақ, Д. В. Наливкиннің айтуынша, бұл «маршруттар кұпия және олар туралы кұпия хат алмасулар бар» (НАУз. Ф. Р-2671. Оп. 1. Д. 178. Л. 1.). Алайда, іс жүзінде экспедиция бастапқы бағдарламаны толығымен орындай алмады, өйткені қытай мен Ауғанстан билігінен рұқсат алынбады.

1927 жылғы экспедицияның маңызды геологиялық нәтижелері П.П.Чуенконың Памирде бұрын белгісіз болған ежелгі (ордовик) жануарлардың қалдықтарын табуы және оның Памирдің оңтүстік-шығысындағы ерте палеозой гониатиттерінің қалдықтарын алғашқы табуы болды. Экспедиция алғаш рет Солтүстік Памирдің оңтүстігінде жас (Юрские және меловые) жыныстарды тапты, алғаш рет Памирде Пшарт пен Аксу аңғарларында жас граниттер – мезозой немесе кайнозой анықталды.

Сол кезде СОГУ студенті болған В.И.Поповта минералды-петрографиялық және геоморфологиялық бақылаулар жинады. Кейінірек В.И.Поповтың осы зерттеулерінің нәтижелері бірқатар басылымдардың негізін қалады (Попов, 1932).

И.А. Райковты Д. В. Наливкин оған коллектор және метеорологиялық бақылаушы ретінде жұмыс істеуге шақырды (7 мамыр 1927 ж.). Сонымен қатар, ол биіктіктерді анықтауды өз мойнына алды, олардың деректері көп ұзамай өңделгеннен кейін жарияланды (Райкова, 1928.196-221). Бірақ, әрине, и. А. Райкованың басты міндеті ботаникалық зерттеулер мен гербарий жинау болды, ол экспедицияда болған кезінде (1927 ж.21 мамыр – 14 қыркүйек) белсенді болды. 30 маусымға дейін экспедицияның барлық мүшелері бірге жүрді. Содан кейін Мац өзенінде экспедиция екі топқа бөлінді: Д.В. Наливкин және И. А. Райкова Памир өзенімен төмен түсіп, содан кейін Пянджу өзенімен жүрді; П.П.Чуенко бастаған тағы бір топ Мац асуына, сол жерден Шахдараның бастауына және оның аңғары арқылы Хорогқа қарай бет алды. 2 шілдеде Д. В. Наливкин мен И. А. Райкова Пянджаға барып, зерттеулерін жалғастырды. Д.В.Наливкиннің зерттеу нәтижелері бірнеше басылымдарда көрініс тапты (Наливкин, 1932.104).

И.А.Райкова мәдени өсімдіктерге материалдар жинаумен айналысты; оның міндетіне жабайы жүзімнің егжей-тегжейлі сипаттамасы да кірді. Айта кету керек, осы уақытта жабайы жүзімді зерттеу осы жылдары ампелография материалын жинаған САГУ биологтарының назарында болды.

Д.В.Наливкинмен бірге жүрген И.А.Райкова өсімдіктер мен жабайы жүзімнің бірқатар қызықты жаңалықтарын жасады. Одуды асуынан И.А.Райкова келесі маршрут бойынша жүрді: кишлак Матраун – кишлак Джамалак – Гушхон асуы – кишлак Ванч – Пяндж өзенінен төмен, Висхарвиге кіріп, Ушхарваға дейін.

Бастапқыда И.А.Райкова геолог Д.В.Наливкинмен бірге жүрді, бірақ кишлак Ванч-Техарван геологтар мен ботаниктердің бағыты мен жұмыс қарқыны сәйкес келмеді. П.А. Баранов бағдарламасы бойынша бақылаулар жартылай стационарлық жұмысты қажет етті. И.А. Райкова Д.В. Наливкиннен бөлініп, негізінен жүзімдіктерді зерттеумен айналысып, Пянджа аңғарына баяу түсе бастады. Кишлак Курговад арқылы ол Калай-Хумбе маңындағы кишлак Шхароға жетті, онда 13 тамызда Дарвазиялық САГУ экспедициясының қалған мүшелерімен кездесті.

САГУ Дарваз экспедициясының мүшелері, оның ұйымдастырушысы университетпен бірге Тәжікстан мен Иран халықтарын зерттеу қоғамы болды, оның бастығы П.А.Барановтан басқа Н.Д. Леонов пен И. А. Райкова, сондай-ақ техникалық персонал болды. Экспедиция бастапқыда жабайы Дарваза жүзімін зерттеу мақсатын көздеді. Алайда, экспедиция сонымен бірге ботаникалық-географиялық зерттеулер мен ботаникалық жиындармен айналысты экспедицияның бірінші бөлімі (П.А. Баранов және Н.Д. Леонов) Душанбеден, Каратегин арқылы өтіп, Дарвазға Тоби-дара арқылы кірді. Қосылғаннан кейін экспедиция мүшелері 12 күн ішінде (17-29 тамыз) Ванч өзенінің екі жағалауындағы барлық егістіктер мен екпелерді бастауларына дейін, Кашалаяк мұздығына дейін егжей-тегжейлі зерттеді. Пянджадан төмен түскеннен кейін экспедиция тағы да Висхарви өзенімен асуға дейін барды, содан кейін Обидарахта өзенінің аңғарына өтті.

Оны тексергеннен кейін Обихингоу өзенінің жоғарғы ағысы зерттеліп, Гардани-Кафтар асуы арқылы Пули-сангин трактаты өтті. Бірінші Петр жотасынан өтіп, экспедиция мүшелері Муксу өзендерінің аңғарына барды, содан кейін Алай аңғарынан Дараут-курғанына тез жетті (11 Қыркүйек). Тенгиз-бай асуы арқылы Ферғана қаласына 14 қыркүйек келді.

Ташкентке оралғаннан кейін Дарваз экспедициясының мүшелері бірқатар баяндамалар жасады. Жергілікті ботаникалық қоғамның отырысында П. А. Баранов Дарваз экспедициясы маршрутының ландшафттарын жарықтандырып, Дарваздың мәдени өсімдіктері туралы баяндама

жасады. И.А. Райкова географиялық қоғамда «Дарваздың өсімдік пейзаждары» хабарламасын ұсынды, оның сүйемелдеуімен, экспонаттар мен фотосуреттер көрсетілді. Сондай-ақ, ол ботаникалық қоғамда «Памир өсімдіктерінің сипаттамасына» баяндама жасады. Сондай ақ экспедицияның қорытындылары ботаниктердің III съезінде хабарланып оның еңбектері мен басқа да басылымдарында жарияланды (Райкова, 1928. 196-221).

Дарваз экспедициясының соңғы нәтижелері П.А.Баранов пен И.А.Райкованың бірлескен жұмысына негіз болды. Онда олар былай деп жазды: «1. Дарваз, өзінің ландшафтының таулы сипатымен сипатталатын табиғи-географиялық аймақ ретінде, ауылшаруашылық мәдениетін дамыту үшін табиғи аумақтардың өте шектеулі болуына қарамастан, мәдени өсімдіктердің көптеген түрлерінің шоғырлануы болды. 2. Дарваздағы мәдени өмірді дамытудың негізгі орындары-тау өзендерін алып тастау және ішінара ұсақ жермен жабылған өзен террасалары. 3. Дарваз мәдени өсімдіктерінің бірқатар сипаттамалық белгілері оны мәдени өсімдіктердің оңтүстік-батыс азиялық шығу орталығының типтік өкілі ретінде анықтайды. 4. Ботаникалық-географиялық және мәдени өсімдіктер тұрғысынан Дарваз өзінің орографиялық оқшаулануына қарамастан, көршілес аудандардан күрт шектелмейді» (Баранов П.А., Райков И.А., 1928.1-101).

Қорытынды

Экспедицияны зерттеу нәтижесінде, ең алдымен И. А. Райкова, Шығыс Памирде күрғақ тіршілік ету ортасы қауымдастықтарында, ежелгі мореналардың бетінде, тақыр тәрізді жерлерде топырақ қыналарының кең таралуы табылды, олар үлкен рөл атқарады, олар өсімдіктер бұталары арасындағы барлық дерлік беттерді жабады.

Түркістан ботаникалық бағының есептерінде басқа бақтармен тұқым алмасуды сипаттау кезінде экспедиция, ең алдымен И.А.Райкова, Памирден әкелген тұқымдардың ерекше құндылығы атап өтіледі. Сондай-ақ, бақшаға экспедициядан әкелген Памир өсімдіктерінің учаскесі салынғаны туралы хабарланды. Экспедиция жинаған геоботаникалық материалдар өсімдіктердің табиғаты және оның Шығыс Памир мен Дарваз арасындағы айырмашылықтары туралы идеяларды едәуір кеңейтті. 1927 жылғы САГУ Дарваз экспедициясы Пяндж өзенінде теңіз

деңгейінен 3200 м биіктікте және Ванче мен Вишарвиде теңіз деңгейінен 2600 м биіктікте егіншіліктің дамуын анықтады. Дәл осы жерде П.А.Баранов пен И.А.Райкова егіншіліктің жоғарғы шегіне қызығушылық танытты. Осылайша олар: «...табиғи жағдайларды салыстыру, жабайы өсімдіктерге жекелеген факторлардың әсерін маршруттық зерттеу, егіншіліктің жоғарғы ошақтарындағы мәдени жағдайларды бақылау, осы жоғарғы ошақтардағы өсімдіктерді бақылау егіншіліктің шекарасын жоғарылату, мәдени өсімдікті Шығыс Памирдің қатал жағдайларына енгізу бойынша жұмысты бастау туралы ойды табиғи түрде итермеледі» (Баранов, Райкова, 1935.275) деп атап өтті.

Жалпы, 1927 жылғы САГУ Дарваз экспедициясының қорытындыларын келесі сандармен сипаттауға болады: 1. 120 пункттің биіктігі анықталды; 2. Гүлді өсімдіктердің 5000 данасынан тұратын гербарий жиналды; 3. 153 тіршілік ету ортасы бар қыналар индикацияланған; 4. Балдырлармен 200 сынама дайындалды; 5. Жол пейзаждарының, жекелеген фитоценоздардың және этнографиялық сипаттағы суреттердің 400 суреті түсірілді; 6. 100 ботаникалық учаске (сынақ алаңдары) сипатталған; 7. Мәдени және жабайы өсімдіктердің көптеген тұқымдары, баданалар мен түйнектер жиналды (Райкова, 1927.145-150).

1927 жылдың жазында м. с. Андреев Ягнобтардың тілін және олардың өмірін зерттеу үшін Ягнобқа экспедиция жасады. Экспедиция қаты-

сушыларының арасында бір бұрынғы және бір оқуын бітірген студенттер болды. Экспедиция Тәжікстан мен оның сыртындағы Иран халықтарын, сондай-ақ Средазкомстаристі зерттеу үшін қоғамның қаражатымен қамтамасыз етілді. Экспедиция өте кең материал әкелді, оны өңдеуге бірнеше жыл қажет болды (ЦГАГТ., ф. 38, оп. 1, д. 207, л. 107.).

Тағы бір экспедиция геологиялық комитетпен бірге Памир Совкиноға жіберілді. Экспедицияның міндеттерінің қатарында «Памир үстіртінің табиғаты мен өмірін және оған іргелес ғылыми қызығушылық тудыратын аудандарды түсіру» болды. Түсірілім жетекшілері В.Ерофеев болды. Кеңесшілер этнограф М.С.Андреев және геолог Д.В.Наливкин болды. Экспедиция ботаниктер мен геологтар арасында болды. Ежелгі мұздандудың іздері зерттелді, оның қалдықтары Қаракөл көлінің жағасында топырақ астында сақталған. Ал қара-күлдың оңтүстік-батысында экспедициямен Жаңа Зорташкөл жотасы ашылды. Шығыс Памирден өтіп, Мургаб ауылы арқылы экспедиция Батыс Памирге шықты. Экспедиция кезінде түсірілім жүргізіліп, нәтижесінде «Өлемнің төбесі. Памирге Экспедиция» деген атаумен фильм шықты (Экспедиция на Памир).

Памирді одан әрі жан-жақты зерттеу 1928 жылдан бастап КСРО Ғылым академиясының қамқорлығымен және КСРО Үкіметінің жетекшілігімен басталған экспедициялармен тығыз байланыста болды.

Әдебиеттер

Андреев М.С. К материалу посреднеазиатской керамике. Запись экспедиции от Общества для изучения Таджикистана и Средазкомстариса, работавшей в пределах Таджикистана летом 1925 года. Ташкент, 1926. 18 с.

Андреев М.С. По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году. Ташкент, 1927. Вып. I.

Баранов П.А., Райков И.А. Дарваз и его культурная растительность // Известия Общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. Ташкент, 1928. – Т. 1. С. 1-101

Баранов П.А., Райкова И.А. Среднеазиатский государственный университет в борьбе за освоение Памира // Бюллетень САГУ. Ташкент, 1935. Вып. 20.

Баранов П.А., Райкова И.А. Среднеазиатский государственный университет в борьбе за освоение Памира // Бюллетень САГУ. 1935. Вып. 20.

Басханов М.К. Русские военные востоковеды до 1917 года. Биобиблиографический словарь. М. 2005.

Донцова З.Н. Илария Алексеевна Райкова. 1896-1981. М.: Наука, 1988.

Корженевский Н. Л. Озеро Яшиль-Куль, Ташкент, 1928

Корженевский Н.Л. Из наблюдений на Памире летом 1923 г. // Вестник ирригации, Ташкент, 1924, № 1. Корженевский Н. Л. Краткий отчет о поездке на Памир летом 1923 г. // Изв. ТОРГО. Т. XVII, Ташкент, 1924.

Корженевский Н.Л. Истоки реки Танымас. Предварительное сообщение о поездке на Памир летом 1925 г., Ташкент, 1926.

Корженевский Н.Л. Истоки реки Танымас. Предварительное сообщение о поездке на Памир летом 1925 г., Ташкент, 1926.

Корженевский Н.Л. Краткий отчет о поездке на Памир летом 1923 г. // ИТОРГО. Т., 1924, т. XVII.

Корженевский Н.Л. Предварительный отчет об осмотре ледников в верховьях р. Мук-су летом 1924 г. // ИТОРГО. Ташкент, 1924.Т. XVII.

Корженевский Результаты осмотра ледников в верховьях р. Муксу летом 1924 года // Вестник ирригации. Ташкент, 1924а. № 9.

Наливкин Д.В., Чуенко П.П., Попов В.И., Юдин Ю.Л. Геологическое строение Памира: Обзор геологии Памира и Бадахшана // Труды Всесоюзного геолого-разведочного объединения НКТП СССР. М.-Л.: Геолразведиздат, 1932.– Вып. 182. 104 с.

НАУз, ф. Р-2273, оп. 1, д. 59.

НАУз, ф. Р-25, оп. 1, д. 1334.

Попов В.И. Материалы по истории древнего оледенения Памира, Бадахшана и Дарваза // Труды Всесоюзного геолого-разведочного объединения НКТП СССР. – М.-Л.: Геолразведиздат, 1932. Вып. 242.

Райкова И.А. Материалы к ботанико-географической характеристике Памира // ИТОРГО. Ташкент, 1924. Т. XVII. С. 80-87.

Райкова И.А. Материалы к характеристике климата и высот Таджикистана // Известия Общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. Ташкент, 1928. Т. 1. С. 196-221.

Райкова И.А. Памирская экспедиция 1927 г. (Ботаническая часть) // Бюллетень САГУ. 1928. Вып. 17. С. 145-150.

ЦГАГТ., ф. 38, оп. 1, д. 42.

Шагалов Е.С. Первое научное общество Таджикистана (Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами). Душанбе: Дониш, 1966.

Экспедиция на Памир 1927 г. // <https://www.youtube.com/watch?v=66E0zgaYgNk> (қаралған күні: 02.07.2024).

Reference

Andreev M.S. K materialy posredneaziatskoj keramike. Zapis ekspeditsii ot Obestva dlia izychnenii Tadjikistana i Sredazkomstarisa, rabotavshei v predelah Tadjikistana letom 1925 goda (On the material of Central Asian ceramics. Record of an expedition from the Society for the Study of Tajikistan and Sredazkomstaris, which worked within Tajikistan in the summer of 1925). Tashkent, 1926. 18 s. (In Russian).

Andreev M.S. Po Tadjikistanu. Kratkiy otchet o rabotah etnograficheskoi ekspeditsii v Tadjikistane v 1925 godu (In Tajikistan. A brief report on the work of the ethnographic expedition in Tajikistan in 1925). Tashkent, 1927. Vyp. I. (In Russian).

Baranov P.A., Raikov I.A. Darvaz i ego klytirnaya rastitelnost (Darvaz and its cultural) // Izvestia Obestva dlia izychnenii Tadjikistana i iranskikh narodnostei za ego predelami. Tashkent, 1928. – T. 1. S. 1-101. (In Russian).

Baranov P.A., Raikova I.A. Sredneaziatskii gosydarstvennyi yniuersitet v borbe za osvoinenie Pamira (Central Asian State University in the struggle for the development of the Pamirs) // Byulleten SAGY. Tashkent, 1935. Vyp. 20. (In Russian).

Bashanov M.K. Ryskie voennye vostokovedy do 1917 goda (Russian military orientalists before 1917). Bibliograficheskii slovar. M. 2005. (In Russian).

Dontsova Z.N. Ilariia Alekseevna Raikova (Ilaria Alekseevna Raikova). 1896-1981. M.: Nayka, 1988. (In Russian).

Korjnevskii N. L. Ozero Iashil-Kyl (Lake Yashil-Kul). Tashkent, 1928. (In Russian).

Korjnevskii N.L. Iz nablydenii na Pamire letom 1923 g. (From observations in the Pamirs in the summer of 1923) // Vestnik irrigatsii, Tashkent, 1924, № 1.

Korjnevskii N.L. Kratkiy otchet o poezdke na Pamir letom 1923 g. (Brief report on a trip to the Pamirs in the summer of 1923). // ITOРГО. T., 1924, t. XVII.

Korjnevskii N.L. Istoki reki Tanymas. Predvaritelnoe soobenie o poezdke na Pamir letom 1925 g. (Sources of the Tanymas River. Preliminary report on a trip to the Pamirs in the summer of 1925). Tashkent, 1926. (In Russian).

Korjnevskii N.L. Predvaritelnyi otchet ob osmotre lednikov v verkhoviah r. Myk-sy letom 1924 g. (Preliminary report on the inspection of glaciers in the upper reaches of the river. Muk-su in the summer of 1924) // ITOРГО. Tashkent, 1924. T. XVII. (In Russian).

Nalivkin D.V., Chyenko P.P., Popov V.I., Iydin Iy.L. Geologicheskoe stroenie Pamira: Obzor geologii Pamira i Badakhshana (Geological structure of the Pamirs: Review of the geology of the Pamirs and Badakhshan) // Trydy Vsesoiyznogo geologo-razvedochnogo obedinennia NKTP SSSR. M.-L.: Geolrazvedizdat, 1932.– Vyp. 182. 104 s. (In Russian).

NAÝz, f. R-2273, op. 1, d. 59.

NAÝz, f. R-25, op. 1, d. 1334.

Popov V.I. Materialy po istorii drevnego oledenennia Pamira, Badakhshana i Darvaza (Materials on the history of ancient glaciation of the Pamirs, Badakhshan and Darvaz) // Trydy Vsesoiyznogo geologo-razvedochnogo obedinennia NKTP SSSR. – M.-L.: Geolrazvedizdat, 1932. Vyp. 242. (In Russian).

Raikova I.A. Materialy k botaniko-geograficheskoi harakteristike Pamira (Materials for the botanical and geographical characteristics of the Pamirs) // ITOРГО. Tashkent, 1924. T. XVII. S. 80-87. (In Russian).

Raikova I.A. Materialy k harakteristike klimata i vysot Tadjikistana (Materials for characterizing the climate and altitudes of Tajikistan) // Izvestia Obestva dlia izychnenii Tadjikistana i iranskikh narodnostei za ego predelami. Tashkent, 1928. T. 1. S. 196-221. (In Russian).

Raikova I.A. Pamiirskaya ekspeditsiya 1927 g. (Botanicheskaya chast) (Pamir expedition 1927 (Botanical part)) // Byulleten SAGY. 1928. Vyp. 17. S. 145-150. (In Russian).

TsGAGT., f. 38, op. 1, d. 42.

Shagalov E.S. Pervoe naychnoe obestvo Tadjikistana (Obestvo dlia izychnenii Tadjikistana i iranskikh narodnostei za ego predelami) (The first scientific society of Tajikistan (Society for the study of Tajikistan and Iranian peoples beyond its borders). Dýshanbe: Domish, 1966. (In Russian).

Ekspeditsiya na Pamir 1927 g. (Expedition to the Pamirs 1927) // <https://www.youtube.com/watch?v=66E0zgaYgNk> (data obraeniia: 02.07.2024). (In Russian).

**ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ
ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТА**

**NEW AND MODERN
KAZAKHSAN**

Akmaral Ospanova¹, Baglan Shoraev²

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan Astana, Kazakhstan
e-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

²Research Center of Archeology and Ethnography Kyzylorda, Kazakhstan

**FORCED DEPORTATION OF PEOPLES
TO KAZAKHSTAN**

Abstract. The totalitarian system that dominated during the Soviet period forcibly displaced many nationalities and ethnic groups from their historical homeland, causing great damage to their unity and integrity, cultural and social development, pursuing a policy of ideological arbitrariness (dictatorship). Soviet leaders forcibly deported to the territory of Central Asia, accusing the Crimean people of active cooperation with the German invaders in order to strengthen the central political power. The Crimean Peninsula was the main tourist center of the USSR and one of the regions of high political importance.

This scientific article, written on this basis, presents historical data on the state of the population on the Crimean Peninsula before the deportation, on the change of names of cities in Crimea, on how the process of forced displacement was carried out, based on archival data. The detrimental consequences of the forced displacement of peoples to the territory of Kazakhstan and the impact on the national composition of the Kazakh people are analyzed. In the second half of the 20th century, attempts by the peoples of Crimea to return to their homeland, the socio-economic situation of the population after resettlement to the territory of Kazakhstan, and their contribution to the modern development of Kazakhstani society were considered.

During the actual study of the article, archival data were used. Historical scientific methods of analysis and synthesis of scientific data, historical and comparative analysis, classification, systematization, etc. were also used.

Keywords: Deportation, The Crimean Tatars, Kazakhstan, The Union of Soviet Socialist Republics, The Second World War.

For citation: Ospanova A., Shorayev B. Forced deportation of peoples to Kazakhstan // Electronic scientific journal "Kazakh history". 2024. Vol. 182. No. 2. Pp. 44-54 (In Eng.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-44-54>

Акмарал Оспанова¹, Бағлан Шораев²

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі Астана қ., Қазақстан
e-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

²Археология және этнография ғылыми орталығы Қызылорда қ., Қазақстан

Қазақстанға күштеп қоныс аударған ұлттар тарихы

Аңдатпа: Кеңестік кезеңде үстемдік құрған тоталитарлық жүйе көптеген ұлттар мен этникалық топтарды тарихи отанынан күштеп көшіріп, олардың бірлігі мен тұтастығына, мәдени-әлеуметтік дамуына орасан зор зиянын тигізіп, идеологиялық өктемдік жасау (диктат) саясатын жүргізді. Кеңестік басшылар орталық саяси билікті нығайту мақсатында Қырым халқына неміс басқыншыларымен белсенді ынтымақтастық орнатты деген айып тағып, Орталық Азия территориясына күштеп депортация жасаған болатын. Қырым түбегі КСРО-ның негізгі туристік орталығы және саяси маңыздылығы жоғары аймақтардың бірі болды.

Осы негізде жазылған бұл ғылыми мақалада Қырым түбегіндегі халықтың депортацияланғанға дейінгі жағдайы, Қырымдағы қала атауларының өзгеріске ұшырауы, күштеп қоныс аудару процесінің қалай жүзеге асқандығы туралы тарихи мәліметтер архив деректері негізінде ұсынылған. Қазақстан территориясына ұлттарды күштеп қоныс аударудың зиянды тұстары мен қазақ халқының ұлттық құрамына тигізген әсері талданған.

XX ғасырдың екінші жартысында қырым халықтарының отанына қайтып оралуы үшін жасаған талпыныстары, халықтың Қазақстан аумағына қоныс аударғаннан кейінгі әлеуметтік экономикалық жағдайы, олардың Қазақстан қоғамының бүгінгі дамуына қосқан үлесі қарастырылған.

Мақаланы деректік тұрғыда зерттеу барысында архив деректері басшылыққа алынды. Сондай-ақ, ғылыми деректерді талдау және синтездеу, тарихи-салыстырмалы талдау, классификациялау (топтау), жүйелеу т.б. тарихи ғылыми әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: Депортация, Қырым татарлары, Қазақстан, КСРО, екінші дүниежүзілік соғыс.

Сілтеме үшін: Осанова А., Шораев Б. Қазақстанға күштеп қоныс аударған ұлттар тарихы // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 182. № 2. 44-54-бб. (ағылшын тілінде). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-44-54>

Introduction

The totalitarian system, that dominated the Soviet era, forcibly evicted many nations and ethnic groups from their historical homeland, pursued a policy of ideological dictatorship and caused a great damage to their unity and integrity, as well as cultural and social development. At that time, Soviet leaders sought to consolidate political power in the central and regional regions, forcing more than 50 nations to flee. Public figures and oppressed nations have been subjected to unfounded accusations and repressive policies. Deported nationalities in the Soviet Republics were also banned from following their centuries-old traditions. Nations separated from their relatives and could no longer speak their mother tongue. This, firstly, paralysed their use of language, religion and culture, and secondly, had a great impact on their development as a nation. The forced relocation operation took place during World War II. In 1946, the total number of deportees in the Union of Soviet Socialist Republics reached 2,463,940 (compared to 2,826,419 in other sources) (Kozhakhanova, 2007: 27). Their deportation to the Republic of Kazakhstan amounted to 1,200,000 people (ibid).

The history of political persecutions and the issue of innocent deportations have been kept in secret during the Soviet era. Furthermore, conducting a research on these problems was censored; it was forbidden to mention them in the press. Only in the late 1980s, after the collapse of the USSR, as a result of large-scale democratic processes, previously forbidden facts were studied and historically important issues were raised. It was possible to conduct research on the deported peoples and their fate, and to open long-secret archival documents. During these years, scientific conferences on the irreplaceable consequences of the Soviet policy of forced resettlement were presented, and the first materials and monographs were published (Kozhakhanova, 2007: 29).

One of the victims of such forced migration was Crimean Tatars. By the decision of the Supreme Government, on May 18, 1944, the Crimean Tatars were severely punished by the military authorities

upon the accusations as “enemy” and so-called “necessary measures” were used against this group. Many historical sources show that Stalin’s heavy sword affected the elder people, women as well as innocent children (Almaty, 1998: 293).

The history of Tatars deportation began to be published after the collapse of the Union. It was connected to the political pluralism and other nationalist movements in the late 1980s. One part of the literature was connected to the reshaping of national identities of post-Soviet nations (Korostelina, 2003: 141). Others concentrated on witnesses, the archival information and memories of Tatar victims (Campana 2008). Otto Pohl (2000) stated that one of the reasons of deportation was Soviet foreign policy regarding the Middle East, particularly concerning Turkey. Soviet leaders feared that historical ties between Turkic nations and Turkey would destroy the loyalty of Soviet Turkic Republics (Pohl 2000). Thus, the Leaders wanted to prevent any espionage, sabotage and diversion within the Union. Apart from the archival and memorial studies, some authors tried to connect the fate of Tatars with theoretical concepts of direct, cultural and structural violence and cases of categorical violence developed by Johan Galtung (Galtung 1969). Korostelina refreshed the history of Crimean Tatars deportation and compared it with the recent Russian occupation of Crimea. According to her, it was a case of categorical violence where the violence was based on social category (ethnic, religious, gender, etc.) attributed to a group (Korostelina 2015: 33).

This paper takes a descriptive style and reviews archival statistics and information on Crimean Tatars deportation. It is based on empirical study of archival documents in the State Archives of the city of Almaty. The main research question of the paper is to reveal the trajectory of Crimean Tatars deportation to Kazakhstan and their socio-economic condition based on official documents. The initial parts of the articles contain information of Crimean people in the pre-deportation times, the main reasons and process of deportation, and their resettlement in the regions of Kazakhstan. The conclusion of the article provides information about modern state of Tatars

in Kazakhstan through description of their cultural centres and overall social activities.

Materials and methods

In the course of the thematic scientific research, Kazakh historians: K.K. Kojakhanova, Song Yee-hun, F.Z. Rajepaeva, M.Ch. Kalybaeva's scientific works related to the history of deportation were used. These scientific works provide information about the contribution to the development of Kazakhstan and the socio-political history of the peoples deported to the territory of Kazakhstan, and analyze it on a scientific basis.

The monographs that helped in the in-depth study of the research topic from a documentary point of view: are "History of the Deported People of Kazakhstan (1937-1956)" and "Deported People of Kazakhstan: Time and Fate". In this scientific monograph written about the deported nationalities, the people migrating to the territory of Kazakhstan are individually addressed, information about their condition after their arrival in Kazakhstan is analyzed, their social impact on the society of Kazakhstan is determined, and their historical importance is revealed.

In the formation and development of the historiography of the deportation issue, including the policy of forced deportation of the Crimean Tatars, based on which order the measures of forced deportation were carried out, N.F. We can see it from the archive data collection "Deportation of peoples of Crimea" by Bugai. The difference between this scientific work from other works is that it is a col-

lection of data obtained from previously secret archives. This work is a fundamental work that contributed to the study of the process of deportation of people.

During the research of the scientific article, scientific monographs and articles based on archival data were guided, and information from the statistical agency, archival materials, as well as reliable Internet resources were used.

Discussion

In 1921, the Autonomous Soviet Socialist Republic of Crimea was established and legally incorporated into the Russian Soviet Federative Socialist Republic. In addition to Tatars, Russians, Ukrainians, Greeks, Bulgarians, Armenians and other nationalities lived on the territory of the republic. As of April 1, 1940, there were 1.126,800 people in the Republic of Crimea, including 218,000 Tatars. In the early years of the war, 90.000 people joined the Red Army from Crimea, including 20,000 Crimean Tatars (State Archive of the Russian Federation (further SARF). f. 9401, l. 1. c. 2191, p. 36-37). The state languages of the territory of the Crimean ASSR (as part of the RSFSR) were Russian and Tatar languages. The number of people working in rural councils in the region was: Russians – 207, Tatars – 144, Germans – 37, Jews – 14 (Bugai, 2002: 69, see Table 1).

From these data, we can see from the 1939 census that in the pre-deportation period, only one-fifth of the population of the Crimean Peninsula was Crimean Tatars.

Table 1 – The Total Population of Crimea. (Bugai, 2002: 69)

The Ukrainian	154.120	13,7%
The Armenians	12.179	1,1%
The Tatars	218.179	19,4%
The Germans	51.299	4,6%
The Jewish People	65.452	5,8%
The Bulgarians	15.353	1,4%
The Greeks	20.652	1,8%
Others	29.276	2,6%
Total	1. 126.385	100%

As soon as Crimea was completely liberated from German occupation in April 1944, the question of how to eliminate German supporters became the basis for the decision to completely deport the nations. On this basis, the Crimean Tatars were accused of being allied with Nazi Germany during the World War II. Resolution No. 5859 of the USSR State Defense Committee "On Crimean Tatars" was issued to evacuate them from their territory and place them in Uzbekistan. On the basis of this decree, the process of deportation of the Crimean people began.

On May 10, 1944, Deputy People's Commissar of Internal Affairs of the USSR Lavrentiy Beria in his report to Stalin described the decision to deport the Tatar people from Crimea: "Given the betrayal of the Crimean Tatars by the Soviet people, the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR (PCIA -NKVD) requests, with your consent, deportation all Tatars from Crimea to the outskirts of the Soviet Union. It is planned to resettle Crimean Tatars in the regions of the Uzbek SSR and involve them in collective and state farms of the republic in agricultural work, as well as in production and transport. The issue of resettlement of the Tatar population is planned in the Uzbek SSR with the consent of the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Uzbekistan Yusupov According to official data, Crimea currently has a population of 140-160 thousand people. The resettlement operation will begin on May 20-21 and end on June 1. I ask for your decision by submitting a project resolution" (SARF. f. 9401, l. 1, c. 2191, p. 37).

From these data we can see that the process of deportation of Crimean Tatars was carried out systematically and purposefully. On the basis of the decree, the deportation of Crimean Tatars was ordered to be completed by June 1, 1944. However, the USSR (NKVD)¹, led by Lavrentiy Beria, carried out such a complex operation in three days. The operation began on the morning of May 18, 1944, was completed on May 20 at 4:00 p.m. The NKVD personnel needed 70 echelons of 50 wagons to carry out the case in 60 hours. In order to implement this measure, the People's Commissar for Internal Affairs, the People's Commissariat of State Security ordered to send 5.000 specialised personnel and 20,000 members of the Internal Troops, 11 rifle regiments, battalions and a private sniper company. Preparations

for the resettlement were carried out quickly and in an organised manner. On May 7, B. Kobulov and I. Serov asked for 2,000 trucks to resettle the Crimean people in the telegram to the People's Commissariat of Internal Affairs (Bugai, 2002). An operational census was conducted and the headquarters for the operation in Simferopol started its work. On May 13, a commission of the organisation and management of the Council of People's Commissars of the USSR visited and registered the livestock, agricultural products and other belongings of deported peoples. In two days, in mid-May 1944, in accordance with the order of the People's Commissariat for Internal Affairs, the State Commission allocated about 20,000 people, 2,000 trucks and 1,500 tons of petrol for the deportation of the Crimean SSR in two days (Bugai, 2002: 86). During the operation, by the evening of May 18, 90,000 Crimean Tatars had been mobilised along the railway and 19 echelons had been sent. The next day, the number reached 140,000 of whom 119,424 were sent to the Eastern region in 44 echelons. As of the evening of May 19, the number of those sent to the Eastern region had reached 136,412 people (Aitzhanova, 2014: 20). All measures of the operation to resettle the Crimean Tatars were reported directly to the State Defense Committee. On May 19, 1944, People's Commissar of Internal Affairs of the USSR Lavrentiy Beria reported to I. Stalin and V. Molotov as: "By the end of May 19, 165,515 people will be delivered to railway stations, 136,412 people were sent to destinations. The operation is ongoing" (Bugai, 2002: 84).

In the course of three days, the nation went into exile. The resettlement was continued on May 20, 1944. On the same day, B. Kobulov and I. Serov informed Lavrentiy Beria as following: "According to your order of May 18, the operation to resettle the Crimean Tatars ended today, May 20, at 16:00. 191,044 representatives of the Tatar nation of the Crimean SSR were expelled" (Bugai, 2002: 89).

According to the memories of those who were among the deportees, on that day the sleeping population in the middle of the night were forced to resettle by Soviet government soldiers and officers. They were loaded onto freight cars for a total of 15-20 minutes. Many men have been drafted into the labour force for fear of retaliation. There were 40 people in each car. Witnesses remembered that protesters and those unfit to walk were immediately shot dead. Many people died because they were not given food and water. They

¹ People's Commissariat of Internal Affairs

have travelled in this condition for twenty days. Crimean Tatar activists estimated that 46 per cent of those deported died in the early years of deportation (Babaliev, 2014: 29).

The Crimea was a resort of the USSR, and for many years it was a touristic place. Agriculture in the region was flourishing, and the climate condition was appropriate for any kind of production. Therefore, Hitler planned to settle Germans there (Almaty, 1998: 296). The German occupation of the territory of Crimea lasted a long time: from late October 1941 to April-May 1944. Their separatist efforts to this end have provoked animosity among the Crimean Tatars. People in the Nazi-occupied territories were accused of “actively cooperating with the enemy” (Bugai, 2002:70).

Resolution of the State Defense Committee of the Kremlin №5859 “On Crimean Tatars” of May 11, 1944, condemned the Crimean Tatars and provided evidence of their forced relocation: “During the Great Patriotic War (World War II), many Crimean Tatars betrayed the Motherland. They left Red Army unit, and Crimean defenders sided with the opposition. Tatar troops sided with the Germans and fought against the Red Army. During the occupation of Crimea by Nazi troops, Crimean Tatars participated in German punitive detachments, brutally oppressed Soviet guerrillas, and helped the German occupiers to massacre Soviet troops and organise the abduction of Soviet troops as slaves to the Germans. Crimean Tatars actively cooperated with the German invaders, and the “Tatar National Committee” took part in organised German intelligence.” (Aitzhanova, 2014: 21)

One of the first historians to study the Crimean Tatars – A. M. Nekrich described the main reasons for the deportation of Crimean Tatars, by stating unreliable information were used as the main accusation of all Tatars. This unreliable information starts with the false accusation that, during the occupation, the Crimean Tatars collaborated with the German invaders. The primary policy of the invaders was to establish contacts with the Tatar nation in Crimea, they formed a “Muslim committee”, part of the Tatar people participated in the “self-defense detachment” and other military structures. Second, (unreliable information) guerrilla commanders made the main accusations that the Crimean-led Crimean Regional Committee of the CPSU (b) and the government of the Crimean ASSR cooperated with the Tatars in the guerrilla movement (Almaty, 1998: 295).

In July 1942, the leader of the Crimean guerrilla movement A.N. Mokrousov and A.V. Martynov send a written report to the Commander of the South-Western Front – S. M. Buden, and denounced Tatars by saying that “most of the Crimean Tatars in the mountains and mountainous areas joined the Nazis” (Bugai, 2002: 85).

On May 10, 1944, the People’s Commissariat of Internal Affairs of the USSR, Lavrentiy Beria wrote to Stalin by noting that: “The People’s Commissariat of Internal Affairs and the People’s Commissariat of State Security are clearing Crimea of its enemies and deporting traitors, deportees, accomplices of the Nazi occupiers and anti-Soviet elements. On May 7, 5,995 people were arrested on similar charges. 5.995 illegally stored rifles, 337 machine guns, 250 submachine guns, 31 mortars and a large number of grenades and ammunition cartridges were confiscated from the population. In 1944, more than 20,000 Tatars from the Red Army betrayed their homeland and left others in a difficult situation. They joined the German army and fought against the Red Army (SARF f. 9401, l.1, c. 65, p. 41-44).

All these accusations were the main reasons for the forced deportation of the Crimean people. Another reason was the accusation that the “Muslim Committee” was supporting the German invaders. It was in the report of April 22, 1944, written by B. Kobulova and I. Serova’s: “On 10th and 27th of April, 1944, 497 agents of the Muslim Committee, including Ismailov Ayas – the chairman of the Muslim Committee of Karasubazar district, Batalov B. – the Head of the Muslim committee of Balaklav district, Ableizov B. – the head of the Muslim committee of Simperopol district, Aliyev Musa – the head of the Muslim committee of Lozuy district were arrested. The main motto of all of them was that “Crimea is only for Tatars.” In June 1943, the “Tatar National Center” was established in Germany, and Bekir Balik came to get acquainted with the work of the Crimean Muslim Committee. In Sudak, the district chairman of the Muslim Center B. Umerov was arrested. Umerov’s volunteer detachment took part in the war against the Red Army in Feodosiy district, at the hands of which 12 Red Army soldiers were killed ”(Bugai, 2002: 84) These accusations led to the decision to expel the Tatars from Crimea.

According to Beria’s deputies, B. Kabulov and I. Serov, Beria urged Stalin to report that the Crimean Tatars were traitors. It is true that they served the Germans in the occupied territories. However, not

only Tatars, but also Russians, Ukrainians, Belarusians and others served them. The fate of the Crimean Tatars was decided by the words of high-ranking officials without in-depth investigation. Accusations that an entire nation had aided the Germans, even if only a part of the population, or only a few, had served the invaders, should not have been a reason to declare the entire population a “traitor” or to evict them completely in a short time (Son En Khun, 2010: 37).

To date, it is difficult to give a full and accurate answer to these allegations. For example, in a report sent to Beria by Kobulova and Serova, the Deputy Minister of Internal Affairs of the People’s Commissariat, on April 22, 1944, it was stated that “a spy-sabotage espionage (saboteur) residency established in 1941 was found in the Evpator sector” (SARF. f. 9401, l. 1, c. 2191, p. 37). However, such definitions are one of the measures that require very careful study. Representatives of the Crimean Tatar public movement also deny many of the allegations

Despite these accusations during the war, during World War II, the Crimean Tatars, like other peoples in the USSR, were equally active in the guerrilla movement in the Red Army. Commander of the 8th guerrilla detachment Tatar M. Aliyev had 138 people under his command, including 48 Russians, 38 Crimean Tatars, 28 Azerbaijanis, 13 Ukrainians, 5 Armenians and others. Two commissioners of the same three guerrilla groups in Crimea were Crimean Tatars. Several guerrilla groups were led by commanders from the Crimean Tatars. For example, the 3rd Red Army guerrilla group was led by Ablyaz Aedinov, and the Balashev guerrilla group was commanded by Gafar Gaziev, who died in the war in 1942. Crimean Tatars also dominated the Sudak guerrilla group (SARF. f. 9401, l. 2704, c. 38, p. 17). However, although the contribution of the peoples of the Soviet Union to the guerrilla movement has been extensively studied, the contribution of the Crimean Tatars to the war has not been studied in depth.

On June 30, 1945, by the order of the Presidium of the Supreme Soviet of the Russian Soviet Federative Socialist Republic, the Crimean SSR was renamed the Crimean Oblast, and on February 19, 1954, it became part of the Russian Soviet Federative Socialist Republic.

Crimea was a fertile region and the centre of all-Union sanatoriums. In this case, the forcible

resettlement of Crimean Tatars from their historical territory and the cleansing of the region from ethnic minorities such as Armenians, Bulgarians, Greeks, etc., would turn Crimea into a mono-ethnic character. A similar situation occurred in the so-called fertile regions of Meskheta (Bugai, 2002).

After the deportation of 191,044 Tatars from the Crimean Soviet Socialist Republic, the process of forcible resettlement of Bulgarians, Greeks and Armenians began in June. This is evidenced by the report that the People’s Commissariat of Internal Affairs of the USSR Lavrentiy Beria wrote to Stalin on May 29, 1944: “There are 12,075 Bulgarians, 14,300 Greeks and 9,919 Armenians living in Crimea. The vast majority of Bulgarians live between Simferopol and Feodosi and Dzhankoy districts. There are 80 and 100 Bulgarians in 10 village councils. During the German occupation, the vast majority of Bulgarians supplied bread and other foodstuffs to German troops. Together with the German army, they fought against the Red Army and received a “security certificate” on the orders of the Germans”. The Germans organised a police force from the Bulgarians. The majority of Crimean areas are predominantly Greek. The vast majority of Greeks had contacts with the occupiers in trade and small industry. The German leadership assisted them in trade and transport goods. In the Crimean regions, the Armenian ethnic group also dominated in terms of numbers. The Armenian Committee, together with the Germans, took part in the organisation of anti-Soviet activities. In Simferopol, under the leadership of General Dashkan Dro, there was a German intelligence organisation called Dromedan. Several Armenian committees have been set up to spy on the Red Army for intelligence purposes. Armenian national committees have been actively involved in the “Independent Armenia” campaign for emigrants from Berlin and Istanbul. They founded the “Armenian Religious Association”, an organisation that deals not only with religious and political issues, but also with trade and small industry among Armenians. This organisation especially helped the German army to meet its needs. Armenian organisations were created at the expense of the Armenian society under the name “Armenian Legion”. The People’s Commissariat of Internal Affairs believes that all Bulgarians, Greeks and Armenians in the territory of Crimea should be relocated on purpose” (SARF. f. 9401, l. 2, c. 65, p. 162-163).

Lavrentiy Beria in a letter to Stalin of June 4, 1944, stated that the resettlement of Tatars, Bulgarians, Greeks and Armenians from Crimea had been completed. A total of 225,009 people were resettled, including Tatars – 183,155, Bulgarians – 12,242, Greeks – 15,040, Armenians – 9,621, Germans – 11,119 people. 151,604 of Tatars were placed in the Uzbek SSR. On May 21, 1944, in accordance with the decision of the State Defense Committee, 31,551 were deployed in the districts of Russia” (Aitzhanova, 2014). Thus, the entire Crimean population was completely expelled from the Crimean peninsula and migrants from Ukraine started to be attracted to this region. In June 1944, 1,096 families (4,286 people) from the Crimean Soviet Socialist Republic were deported to the Guryev region (Atyrau) of the Kazakh SSR. Bulgarian, Armenian, Greek Gypsy, Tatar and Karaim population from the Old Crimea, Ichin, Sudak, Fedosiy districts were divided and settled in five districts (Aitzhanova, 2014).

Results

In May 1944, 191,044 Tatars were expelled from the Crimean Peninsula. The vast majority of those persecuted were deported to the Uzbek SSR, a small part to Tajikistan, Mari Autonomous Soviet Socialist Republic and to the Kostroma region, whereas 4,501 people were deported to the Kazakh SSR (Broševan and Tygliānc, 1994: 85). In particular, they were settled in Ust-Kamenogorsk, Zyryanovsk, Ayakoz, Grubokoy, Kurchum, Ulan, Urjar districts of East Kazakhstan region, as well as in Karaganda region and the southern regions. Today Tatars live in South Kazakhstan, Almaty oblast, Zhambyl oblast and in the city of Almaty. Almost all of the settlers were located in villages and worked in agri-

culture. Those who moved to Karaganda were employed at the Karagandaugol mine (Almaty, 2008: 40). On August 20, 1949, 21 families (37 people) were settled in the territory of Karaganda region. According to the documents of the Voroshilovsky district administration, the special settlers of 1948-1952 were replenished with Crimean Tatars. They were released from KarLAG and registered in penitentiary institutions. However, it is difficult to know the exact number of Crimean Tatars released from the KarLAG from the state archives (Bugai, 2002: 72).

There are almost no statistics on which regions Crimea Tatars were actually settled in Kazakhstan. In the post-war years, the concept of Crimean Tatars gradually disappeared in Kazakhstan, and Crimean Tatars were considered together with the local Tatar ethnoses (SARF f. 9401, l.2, c.65, p. 49).

After the deportation of Crimean Tatars, according to the Decree of Supreme Council of the USSR dated 1945 and 1948, Tatar names of all settlements in Crimea were abolished and renamed, except for Bakshasarai, Dzhankoi, Ishuni, Saki and Sudak. New residents were brought to Crimea from all over Russia. Literatures in the Crimean Tatar language in libraries and private collections have been destroyed. After the resettlement of the Tatar nation from Crimea, special practical measures were taken to rid Crimea of the remnants of Tatar culture (Bugai, 2002: 78).

On August 21, 1945, in accordance with the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the RSFSR (№619 / 3) on the reorganisation of the Crimean rural council, 10 village councils were renamed in Azov district, 10 in Alushtin district, 19 in Kuibyshev district, 10 in Yaltin district (Almaty 1998: 297). Below are the new names of the renamed village councils (Table 2):

Table 2 – Changes of Names of the Crimea Cities. (Bugai 2002: 78)

Previous name	New name
Korbek	Izobil'noe
Kuru-Ozen'	Solnechnogorskoe
Kuchuk-Lambet	Kiparisnoe
Ulu-Ozen'	General'skoe
Biuyk-Ozenbash	Schastlivoe

The famous Russian writer Konstantin Paustovsky described the situation with the renaming of places as “disregard for the people, the nation” (Almaty, 1998: 297). In the Crimean capital, Simferopol, a street named after the first chairman of the Central Executive Committee, Nariman Narimanov, was renamed to Partizan Petrichenko Street. The street named after Mustafa Subhi, a prominent figure in the international revolutionary movement, was renamed to Krylov Street. Also, the name of the cinema named after Mustafa Subhi was changed to “Rodina” (ibid).

Crimean Tatars and Georgians deported to Kazakhstan were in the same predicament as other deportees. First of all, the Government had to provide the settlers with housing, food and arable land. However, the existing lands were previously allocated to deportees and settlers, and there were no available lands (Almaty, 1998: 297). There was a shortage of housing due to the large number of special migrants. They also faced many difficulties in finding employment due to their inability to adapt to the new environment. Therefore, deportees were used for agricultural, industrial work and housing construction (Kozhakhanova, 2007: 34). Wherever they went, their living conditions were poor. It was not easy to build a house, a school or a hospital in the desert. They lived in basements, thatched houses, or barracks together with several families. Illnesses were on the rise, and there were no immediate help. 6,000 Tatar youth were placed in closed, unhealthy military enterprises in Guryev, Rybinsk and Kuibyshev districts (Almaty, 1998: 298). The severity of the humiliation of those who loaded the wagons can also be seen in the fact that the burial of those who died of disease and starvation was not allowed. When the Crimean Tatars were expelled from their lands in 1944, their property worth 2, 446, 000 soms was confiscated, 640 primary and 321 secondary schools were closed. Of the 423 thousand people on board the train, 192,000 died of disease and starvation. They were not given land to build houses (Kozhakhanova, 2007: 43).

Legislative acts and norms of special legal significance for special deportees were strictly observed, and, conversely, issues related to their material needs were not fully resolved. According to the decree №6600 of October 25, 172 tons of flour and 100 tons of potatoes, 8.5 tons of wool and 2,134 pieces of sheep skins were given to the settlers from Crimea. In addition, 30,000 families lived in small

houses. However, 1672 out of 61,835 families placed on collective farms were not admitted to collective farms. 43,512 families could not get a plot of land. In some oblasts and districts, flour and cereals were sent to undesignated areas (SARF f. 9401, 1.2, c.65, p. 50). As a result of food shortages, many settlers became exhausted and weak. Some even starved to death. Due to the lack of materials for the construction of new houses, the deportees were forced to live in old and dilapidated houses (SARF f. 9401, 1.2, c.65, p. 50).

According to data, it is obvious that the state was not ready to welcome the deportees and organise their lives. Food shortages were compounded by housing problems, and the situation of the resettled population worsened with the lapse of time. At the end of 1944, even if the migrants accommodated in Kyzylorda Oblast were provided with labour, they were unable to go to work during the winter due to food shortages and lack of clothing and footwear. The deported people worked on collective farms, state farms, transport, and production facilities. The mortality rate among the peoples deported to Kazakhstan was very high. For this reason, the number of people who emigrated to Kazakhstan varies according to various data, and is often reduced. According to 1945 data, the birth rate among migrants was 8,039 people, the number of deaths was 89,659 people, and the natural increase was 81,620 people (SARF f. 9479, 1.1, c. 436. p. 66-67). Although the situation improved considerably after the end of the war, the deported peoples did not reach their pre-war level condition for a long time. The main reason for the high number of deaths was the lack of medical care in rural areas, and over time, people were dying before they could get permission to leave the village for the city. For 12 years before 1956, the Crimean Tatars had the status of special settlers. They lived under curfew. It is not allowed to move out of the settlement without the written permission of the special commandant's office. Some were even sentenced to 25 years in prison for visiting relatives in a neighbouring village (Aitzhanova, 2014).

The Decree of the All-Union Executive Committee specified certain reasons for deportation. The Criminal Code of the Union of Soviet Socialist Republics stipulates that, depending on the crime committed, especially those recognised as truly dangerous should be deported or relocated from the territory of the Union by a court decision (Almaty, 1998: 297). A large amount of land was

allocated for the implementation of these measures. In sparsely populated Kazakhstan, efforts were made to concentrate manpower and increase labour resources in order to develop industrial construction and develop its natural resources. In 1939, in order to increase agriculture and replenish the labour force on the collective farms of Kazakhstan, it was decided to resume resettlement from the land-scarce republics and regions of the USSR to the territory of Kazakhstan. The decision once again confirmed the abundant land resources and low population density in Kazakhstan. In August of that year, resettlement organisations were established in the regions of the allied and autonomous republics. On August 16, 1939, the Department of Resettlement was opened under the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR (Almaty, 1998:298). From August to October, subdivisions were established under 8 regional executive committees of the Resettlement Department. In total, there were 69 full-time staff members of the Resettlement Department, two of whom had higher education, 41 had secondary education, and 26 had primary education (SARF f. 9479, l.1, c.896, p.173).

Resettlement has had serious consequences, as it is closely linked to forced collectivisation and forced deportation. The main consequence was the increase in the number of European nations in the republic, and russification process of the population. The Kazakh nation lost its role as a leading nation in the republic, became one of the many nations living in the Kazakh SSR. As evidenced by the decision of the Commission of the Presidium of the Supreme Soviet of the Republic of Kazakhstan (December 22, 1992), the displacement of population to deserts, excessive taxes, and various campaigns that undermined the national spirit harmed the national privileges of Kazakh people. Percentage of ethnic groups living in Kazakhstan during the war years: Kazakhs – 38%, Russians – 40.2%, Ukrainians – 10.8%, Tatars – 1.7%, Germans – 1.5%, Belarusians – 0.5%, Uighurs – 0.6%, Koreans – 1.6%, other nationalities – 3.2% (Almaty, 1998: 298). Thus, the predominant ethnic group in the republic was the Russians. Another reason for the resettlement policy was to strengthen the influence of the Center, to implement the policy necessary for the center through the settlers, to prevent the national unification of the republics and to become the full owner of raw materials (Son En Khun, 2010: 45).

In the second half of the 1950s, the fate of individuals and entire nations, who had been innocently persecuted during the years of political struggle have changed. In 1956, the acquittal of victims of political repression began with accusations of other forms of individual worship, and the fate of the deported peoples changed. The Crimean Tatars were not given such an opportunity when the former leaders of the USSR granted the rights to restore and return to homeland for other nations. Crimean Tatars are not allowed to return to Crimea (Razhepova, 2008). Exactly 23 years after the “Forced Resettlement” process, in accordance with the Decree dated September 5, 1967, decision to withdraw an accusation from the Crimea Tatars was adopted (Ensenov, 2003: 54). On the basis of this decree, the Tatar nation was allowed to immigrate to any territory of the Soviet Union and return to their homeland. However, this showed that the state decision remained only declarative in nature. Certain groups of Crimean Tatars have tried to resist local authorities in order to return to their homeland. On January 9, 1974, the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR “On the Abolition of Certain Legislative Acts of the USSR” was issued, but it did not benefit the Crimean Tatars. Only after the perestroika in 1989, under the pressure of social forces during the democratic movement, the Supreme Soviet of the USSR adopted the Declaration on the Rights of Crimean Tatars and the Recognition of Illegal and Criminal Repressions against the Population on November 14, 1989, and accused the political repression of these people (Razhepaeva, 2008: 38). The decision of March 7, 1991 established measures to ensure the observance of the rights of peoples forcibly deported and the repeal of state legislation that led to the dissolution of their national autonomy (Kalybekoba, 2005). Thus, as a result of the constant and uninterrupted struggle of the Crimean Tatars, repressed by the totalitarian system, the process of mass return to Crimea took place. In 1967, there were 207 Crimean people in Crimea, in 1979 there were 13,000 and the numbers increased up to 35,000 in 1989 (Kalybekova, 2005:57). Today, the majority of Crimean Tatars (260.000) live in their historical homeland of Crimea. At the same time, 500,000 Crimean Tatars live in Turkey, 22,000 in Romania, 10,000 in Uzbekistan, 1,800 in Bulgaria, and 4,100 in Russia (excluding Crimea) (Moscow, 2015) (Table 3).

Table 3 – Total Number of Crimea Tatars Nowadays(Crimean Tatars) (Moscow, 2015: 108)

Total number	About 500 thousand – 6,5 mln. People
Living area	In Ukraine – 248, 000 people In Crimea – 243, 000 In Uzbekistan – about 90-150, 000 people In Turkey – about 500, 000 – 6, 000,000 people In Romania – 24,100 people In Russia – 4,100 people In Kazakhstan – 1,800 people In Bulgaria – 1,800 people
Language	In former USSR – Tatar, Russian, In Turkey, Bulgaria, Romaina – Turkish
Religion	Islamic-Sunnite, hanafi mazhab
Relative people	Kумыks, Karashais, Balkars, Tatars

Conclusion

Crimean Tatars have made an immeasurable contribution to the economic, socio-cultural development and education of Kazakhstan's society, interacted with the local population and settled in Kazakhstan. Since the independence of the Republic of Kazakhstan, the peoples living in the territory of the republic have been provided with maximum conditions and assistance in the development of their own culture and language of each nation. Currently, there are more than twenty national cultural centers of the Tatar people in different regions of Kazakhstan. The first Tatar organisation, registered on March 6, 1990 by the decision of the City Council №5-274, was established in Semey (Son En Khun, 2010). The founder of the center was Mahmut Abdulkarimov. Since January 13, 1990, the newspaper "Semey Tany" has been publishing poems in the Tatar language on the page "Galiyabanu"(?). The newspaper also published articles on the formation and main issues of the Tatar organisation, Tatar national cuisine and traditions, and the achievements of the organisation (Son En Khun, 2010).

Currently, there are more than 26 Tatar and Tatar-Bashkir national-cultural centres in the Republic of Kazakhstan. The main purpose of the established Tatar society is to promote the Tatar language, culture and traditions among young people and to preserve their national identity. In 1995, with the support of the Assembly of Peoples of Kazakhstan², more than twenty-eight Republican, na-

tional and cultural Tatar organisations were established in Kazakhstan with the support of the Tatar and Bashkir nations. There are 6 cultural centers in West Kazakhstan, 5 in Almaty region, 3 in East Kazakhstan and 2 in Almaty. The largest cultural association of the Tatar nation in Kazakhstan is the "Tatar association and Tatar-Bashkurt social and cultural center "Idel / Edil" in Kazkahstan" (Almaty, 2010). The organisation conducts annual scientific-practical conferences on topical issues of preservation of Tatar culture, organises the republican Sabantui holiday and music festival "Irtys Music" in Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk. The chairman of «Idel» Association is Murat Karimov, a professor – oncologist, Deputy of Parliament. The organiser of the festival "Irtys Music" festival is Gabdulkhak Akhunzyanov, head of "Vozrazhdenie" Tatar national association in Semey. There are activities such as "Native language" literary -music club, Folklore and ethnographic ensemble "Istalek", accordion club "Ilgam", literary and musical club "Tugan tel", women's club "Ak kalfak", and the newspaper "Semipalatinsk Tatars" in Semey region ((Son En Khun, 2010). The center also has departments for teaching the Tatar language. In the territory of North Kazakhstan, there are mosques, madrassas, and publication of many Tatar literary works for the spiritual promotion of young people. Graduates continue their education in the universities of Kazakhstan, as well as in Kazan and Moscow, in order to continue their education without any national restrictions. There are Sunday schools teaching the

body in Kazakhstan consisting of delegates of the Regional Assemblies of the People

² The Assembly of People of Kazakhstan is a national political

Tatar language in Petropavlovsk, Almaty, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk, Astana and other cities of Kazakhstan (Razhepaeva, 2005:48).

In conclusion, the resettled Crimean people have made a significant impact on the ethno-demo-

graphic situation of the Kazakhstan. To date, the peoples who have taken refuge in each other during the years of hardship, have become a single multinational community of Kazakhstan, building a state governed by the rule of law.

Sources

- State Archive of the Russian Federation (SARF). f. 9401, l. 1. c. 2191, p. 36-37
 SARF. f. 9401, l. 1, c. 2191, p. 37
 SARF. f. 9401, l.1, c. 65, p. 41-44
 SARF. f. 9401, l. 2704, c. 38, p.17
 SARF. f. 9401, l. 2, c. 65, p.162-163
 SARF. f. 9401, l.2, c.65, p. 49
 SARF. f. 9401, l.2, c.65, p. 50
 SARF. f. 9479, l.1, c. 436. p. 66-67
 SARF. f. 9479, l.1, c.896, p.173

References

- Aitzhanova A., 2014. Krymskie tatory v Kazakhstane [Crime Tatars in Kazakhstan] // History of Kazakhstan. №2 (125), p. 19-21 [in Russian].
- Babaliev S., 2014. Deportatsiia kezinde Kyrym tatarlarynyn 46 paizy kaza bolgan [46 % of Crime Tatars died during the deportation]. Anyz Adam, 2014. №20, p. 25. [in Kazakh]
- Broševan, B., Tygliânc, P. Izganie i vozvraščenie [Exile and return], Simferopol: Tavrida, 1994. p.145
- Bugai, N. F. Deportatsiia narodov Kryma: Dokumenty, fakty, kommentarii, [The Deportations of Crimean Peoples: Documents, Facts, Commentaries]. Moscow: Insan, 2002. 268 p) [in Russian].
- Galtung, J. Violence. Peace and Peace Research, Journal of Peace Research 6, 36, 167-191 (1969), Available at: <http://dx.doi.org/10.1177/002234336900600301> (accessed 11. 07.2023)
- People deported to Kazakhstan: time and fates., 1998. Almaty: Arys- Kazakstan, 293 -297 p.
- Ensenov K., 2003. Deported People and Kazakhstan. Kazakh Orda, №3. c. 53-55 [in Kazakh]
- History of the People Deported to Kazakhstan. (1937-1956)., 2008. Almaty, 2008, 188 p.
 [Itogi perepisi naseleniia Krymskogo federalnogo okruga] Results of the population census in the Crimean Federal District., 2015. Moscow, 108 p.
- Kalybekova M., 2005. Kazakhstan kak obiekt pereseleniia deportirovannykh narodov (1937-1956 gg. Istoricheskii aspekt) [Kazakhstan as an object of census of deported people (1937-1956). Historical aspect] Almaty, 150 p. [in Russian].
- Korostelina K., 2003. The Multiethnic State-building Dilemma: National and Ethnic Minorities Identities in the Crimea, National Identities 5, 2. pp. 141-159.
- Korostelina K., 2015. Crimean Tatars from Mass Deportation to Hardships in Occupied Crimea, Genocide Studies and Prevention: An International Journal: Vol. 9, Iss. 1: 33-47.
- Kozhakhanova K.K. Kazakstanga zher audarylgan khalyktar zhane olardyn Respublikany khalysharylygyn kalpyna keltirip, damytuga koskan ulesi (1946-1960 zhyldar) [People deported to Kazakhstan and their contribution made into the restoration and development of the Republic's agriculture (1946-1960)] (Almaty, 2007, 237 p). [in Kazakh]
- Crimea Tatars., 2015. Islam and Orkeniet, May 11. Available at: <http://www.islam-orkeniet.kz/> (accessed 10. 07.2023) [in Kazakh].
- Natsionalnyi sostav naseleniia Respubliki Kazakhstan: Itogi perepisi naseleniia 1999 goda v Respublike Kazakhstan [Counted on: National composition of the population of the Republic of Kazakhstan: Results of population census in 1999 in the Republic of Kazakhstan] // Statistical collection / edited by A. Smailova, Almaty, 2000, p.199 [in Russian].
- Pohl J. Otto., 2000. The Deportation and Fate of the Crimean Tatars, was presented at the 5th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities: "Identity and the State: Nationalism and Sovereignty in a Changing World," Columbia University, – New York. 13-15 April.
- Razhepaeva F.Z., 2008. Tatory Kazakhstana v 1970-1999 gg. istoriko-demograficheskii aspekt [Kazakhstan Tatars In 1970-1999, Historical And Demographic Aspect], Karaganda, 173 p [in Russian].
- Calculated from: National composition of the population of the Republic of Kazakhstan: Results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan., 2000. Statistical collection / ed. A. Smailova. Almaty, T.1. 199 p.
- Counted on: Informational and inquiry bulletin of the Assembly of Kazakhstan People., 2002. Astana, 184 p.
- Campana A., 2008. Sürgün: the Crimean Tatars' Deportation and Exile, Violence de masse et Résistance – Réseau de recherche (Retour à l'accueil), Available at: <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/suerguen-crimean-tatars-deportation-and-exile.html>. (accessed 10.11.2023)
- Son En Khun., 2010. Kazakstandagy az ulttardyn katynastary zhane aleumettik-saiasi tarikhy. [Relations of The Nations in Kazakhstan and their Social – Political History] Almaty, 135 p. [in Kazakh]

FTAXP/ IRSTI 04.41.21

<https://doi.org/10.62183/2024-2-2-55-61>**Нүргүл Ляпбаева**

Әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор, Логистика және көлік академиясы,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: lyapbai-n@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАНДА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ**

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада 90-жылдардың бас кезінде Қазақстан өз тәуелсіздігін алып жаңа мемлекет ретінде қалыптаса бастаған кезеңдегі жаңа әлеуметтік құбылыс – кәсіпкерліктің қалыптасуының алғышарты болған әлеуметтік-экономикалық және саяси реформалар туралы қарастырылады. Автор мақалада сол кезеңде жүргізілген реформалардың жетістіктері мен кемшіліктерін атап көрсетеді. Кәсіпкерлік – жаңа әлеуметтік институт, кәсіпкерліктің қалыптасуы біздің қоғамға көптеген өзгерістер алып келді. Жаңа әлеуметтік топтар мен жіктер пайда болды, қоғамның әлеуметтік құрылымы өзгеріске ұшырады. Әкімшіл-әміршіл жүйедегі экономиканың күйреуі, нарық элементтерінің пайда болуы бұрынғы қоғамдағы шаруашылық субъектілерінен әлдеқайда өзгеше, өзінің инновациялық мінез-құлқымен ерекшеленетін жаңа шаруашылық субъектілерін әкелген болатын. Қазіргі уақытта елімізде орта таптың бір жігі ретінде қалыптасқан кәсіпкерлер тобы қоғамның дамуы мен әлеуметтік-саяси тұрақтылыққа, әлеуметтік жіктелуге, әлеуметтік мобильдікке де өз әсерін тигізіп келеді. Нарықтық экономика мен демократиялық дамуға бағытталған Қазақстанның осыдан 30 жыл бұрынғы тарихи таңдауы қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінің барлық жақтарын реформалауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік, реформа, әлеуметтік-экономикалық реформалар, меншік, орта тап, кәсіпкер.

Сілтеме үшін: Ляпбаева Н. Қазақстанда кәсіпкерліктің қалыптасуының әлеуметтік-тарихи алғышарттары // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 182. No 2. 55-610-бб. (ағылшын тілінде.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-55-61>

Nurgul Lyapbaeva

Candidate of social sciences, community. Professor, Academy of Logistics and Transport,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: lyapbai-n@mail.ru

**Socio-historical prerequisites of the formation
of entrepreneurship in Kazakhstan**

Abstract. This scientific article examines the issue of socio-economic and political reforms, which served as a prerequisite for the formation of entrepreneurship – a new social phenomenon in the early 1990s, when Kazakhstan began to gain independence and form as a new state. In the article, the author notes the achievements and shortcomings of the reforms carried out at that time. Entrepreneurship is a new social institution, the formation of entrepreneurship has led to numerous changes in our society. New social groups and strata appeared, the social structure of society changed. The collapse of the economy in the administrative and management system, the emergence of market elements led to new economic entities that differ in their innovative behavior than the economic entities of the former society. Currently, a group of entrepreneurs, formed in the country as one of the middle class groups, influences the development of society and socio-political stability, social classification, social mobility. The historical choice of Kazakhstan 30 years ago, aimed at a market economy and democratic development, made it possible to reform all aspects of the political, economic and social life of society.

Keywords: entrepreneurship, reform, socio-economic reforms, property, middle class, entrepreneur.

For citation: Lyapbaeva N. Socio-historical prerequisites of the formation of entrepreneurship in Kazakhstan // Electronic scientific journal "Kazakh history". 2024. Vol. 182. No. 2. Pp. 55-61 (In Eng.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-2-2-55-61>

Кіріспе

Кәсіпкерлік – әлеуметтік үдеріс, оған әлеуметтанулық талдау жасау, соңғы кездері өзекті мәселелердің біріне айналды. Әлеуметтану ғылымы қоғам жөніндегі ғылым ретінде қоғамның тұрақтылығы мен экономикалық тәуелсіздігінің нығаюына зор әсерін тигізетін әлеуметтік үдерістерге ерекше көңіл бөледі.

Қоғамымыздағы реформалау саясатының қол жеткізген қомақты табыстарының бірі – орта таптың қалыптаса бастауы. Бүгінгі таңда пайда болған кәсіпкерлер тобы осы қоғамды тұрақтандырушы – орта таптың бір жігі ретінде қалыптасып келеді. Сондықтан да қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының көптеген тұжырымдамаларында шағын және орта кәсіпкерліктің дамуына баса назар аударылған, себебі, бұл үрдіс меншік иесін қалыптастырады.

Әкімшіл-әміршіл жүйедегі экономиканың күйреуі, жекелеген нарық элементтерінің пайда болуы – экономикалық өмірге бұрынғы шаруашылық субъектілерінен өзгеше, өзінің инновациялық мінез-құлқымен ерекшеленетін жаңа шаруашылық субъектілерін алып келді. Сонымен бірге, қоғамымызда “меншік иесі”, “кәсіпкер” деген жаңа әлеуметтік топ қалыптасты. Шаруашылықты жүргізудің жаңа формаларын қолданбай, тәуелсіз еліміздің экономикасын жандандыру, халқымыздың хал-ахуалын көтеру мүмкін емес еді. Сол себепті де Қазақстанда кәсіпкерліктің әлеуметтік мәртебесін көтеріп, оның қалыптасуының әлеуметтік-тарихи алғышарттарын талдаудың маңызы зор. Нақты айтқанда, жұмыссыздықты азайтуда, жалақы мен зейнетақыны уақтылы төлеуде, нарықты халыққа қажетті тауарлармен қамтамасыз етуде, халыққа қызмет көрсету аясын кеңейтуде, жеке өндірушілердің монополиясын шектеуде, тоқырауды бастан кешіріп отырған өңірлерді, ауыл мен селоны қалпына келтіруде шағын және орта кәсіпкерлік шешуші фактор болып табылады. Жұмыссыздық мәселесі республикамызда әсіресе әйелдер мен жастар арасында кең етек алып отырғаны белгілі. Сондықтан, ең алдымен осы мәселе төңірегінде кәсіпкерлік белсенділікті арттырудың маңыздылығы ерекше.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, қазіргі уақытта елімізде орта таптың бір жігі ретінде қалыптасып келе жатқан кәсіпкерлер тобы қоғамның дамуы мен әлеуметтік-саяси тұрақтылыққа, әлеуметтік стартификацияға, әлеуметтік және экономикалық мобильдікке де өз әсерін

тигізуде. Сондықтан да, кәсіпкерлік қызмет – қызметтің ерекше түрі ретінде әлеуметтік-экономикалық реформаны жүргізуде басты роль атқара отырып, адамдардың жаңа экономикалық мінез-құлқы мен қосуда.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеулер жүргізу барысында тарихи әдіс, салыстырмалы әдіс, нормативтік әдіс, әлеуметтанулық әдістер және жүйелік талдау әдістері қолданылды. Аталған зерттеу әдістері тақырып бойынша жинақталған деректер мен ақпараттарды бір жүйеге келтіріп, мәселенің мәнін ашуға мүмкіндік берді. Зерттеулер барысында тақырып бойынша әдебиеттерді талдау мен іріктеу, оларды сыни талдау мен терминдерді нақтылау, ақпараттарды бір жүйеге келтіру мен мәліметтерді салыстырмалы талдау жұмыстары жүзеге асырылды.

Қазіргі Қазақстан – бұл жаңа саяси және экономикалық жүйесі бар, дүниежүзі мойындаған егеменді мемлекет. Мұнда адамдық құндылықтардың ішінде бостандықты жоғары қоятын көптеген халық өкілдері бейбіт және тату өмір сүруде. Аса жоғары руханият пен ой-өріс жоғарылығы үйлесім тапқан адамдардың күш-қайраты өмірімізді батыл да түбегейлі қайта құруда шешуші фактор болып табылады.

Талқылау

Бүгінгі таңда біз өзіміздің нақты мұқтаж-дықтарымыз бен қажеттіліктерімізді және өз қабілеттерімізді ескере отырып, әлемдік нарық жүйесіне толығымен ендік. Тәуелсіздік алуымыздың нәтижесінде біздің отандастарымыз әлемге батыл қадам басып, ғалам құпиясына дендеп, ғарыш кемелеріне отырды.

Егеменді, тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстан Республикасы кең көлемді саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді жүзеге асырды. Әміршіл және тәуелді экономикадан нарықтық әрі тәуелсіз экономикаға өту үдерісі жүзеге асырылды. Меншікті мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру үрдісі іске асырылды. Ұлттық қаржы институттары, тұрақты қос деңгейлі банк жүйесі, тең құқықты меншік түрлері құрылып, жаңа таптар, әлеуметтік топтар қалыптасуда. Олар, өз кезегінде, адамдардың еңбекке деген қызығушылығы мен ынтасын көтерді.

Қазіргі кезде біздің елімізде мемлекет меншігінің негізгі бөлігі жекешелендірілген, өнім-

нің, қызметтердің 80%-дан астамын жеке сектор өндіреді, экономика көп салаға бөлініп, көпшілік халық психологиялық тұрғыдан нарыққа бейімделіп, жаңа кәсіп түрлерін меңгере бастады.

Нарықтық экономика және демократиялық дамуға бақытталған Қазақстанның осыдан 29 жыл бұрынғы тарихи таңдауы қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінің барлық жақтарын реформалауға толық мүмкіндік берді.

Саяси, әлеуметтік-экономикалық реформа – тарихи үдеріс. Сондықтан, қоғам мен билік тарих алдында бірдей жауапты. Экстенсивті даму кезеңінде кез келген социум патриотизмі оның өз мекен-орнын кеңейтуі арқылы көрініс тапса, интенсивті даму кезеңінде оны (мекен-ортасын) барынша тиімді дәрежеде игеруінен көрінсе керек. Ол үшін әрбір ұлт пен әрбір мемлекет қазіргі тіршілік-әрекетінің кез келген саласы бойынша бәсекеге түсе алатындай деңгейде болуға барынша тырысуы қажет. Бұған әрбір мемлекет қол жеткізе алады, егер оған әр азамат, мемлекеттің әрбір мүшесі ұмтылып, өз үлесін қосар болса. Реформа, кәсіпкерлік ізгілікті сипатқа ие болмайынша, өздеріне деген қызығушылық туғызатындай тартымдылық күшіне ие болмайынша және де сол мақсатқа жұмыс істемейінше. Бұл міндетті іске асыру да оңай емес.

Саяси, әлеуметтік-экономикалық реформа – мемлекетіміз бен халқымыз үшін маңызы зор басты мәселеге айналды, оның мақсаты – халықтың әл-ауқатын жақсарту мақсатында ұлттық экономика мен оның құрамдас бөліктерін іс жүзінде қайта құру, өзгерту болды. Бұдан шығатыны – біріншіден, бұл реформаларды жүргізу аясы тар, жекелік мақсат емес, ол тек көп түрлі әлеуметтік міндеттерді шешу тәсілі болуға тиіс. Сондықтан, экономикалық реформалар өз негізінде міндетті түрде әлеуметтік бағытта болуы қажет. Екіншіден, реформа деп біз кез келген өзгерістерді емес, тек ұлттық экономика немесе оның құрамдас бөліктерінің тиімділігін қамтамасыз ететін қомақты, күрделі қайта құрулар мен өзгерістерді түсінуіміз керек. Үшіншіден, реформалар жүргізу, ең алдымен мақсат-міндеттер ауқымын нақты белгілеуді және оларға қол жеткізудің ұтымды тәсілдерін табуды талап етеді: қазіргі Қазақстанда – бұл көптеген себептер жиынтығын туындатқан әділ қажеттілік. Ол себептердің бастысы – ұлттық экономика дамуын тұрақтандыру және халықтың басым бөлігінің күнкөріс, өмір-тіршіліктерінің күрт төмендеу қаупінің алдын алу.

Қазақстан мен КСРО-ның құрамында болған басқа республикалар да қазір экономиканы басқаруда бұрынғы бір орталыққа бағынған жоспарлау жүйесінен бас тартып, нарықтық қатынастарға өту бойынша әлеуметтік-экономикалық реформаны жүзеге асырды. Қазақстан Республикасы үшін елдегі өзгерістер үрдісі – бұл бүкіл өндірістік қатынастар жүйесін түбегейлі өзгерту үрдісі ғана емес, сонымен бірге, бүкіл-ләлемдік байланыстар жүйесіне кіру міндетін шешу, мемлекет тұтастығы мен экономикалық тәуелсіздікті қамтамасыз ету жолы болды. XX ғасырдың 80-жылдарына қарай нарықтық үлгідегі жүйені ұстанған елдер арасында бай мемлекеттер де, кедей мемлекеттер де болған болса, социалистік бағыттағы елдердің ешқайсысы да бай мемлекет дәрежесіне көтеріле алмады. Экономикалық бәсекелестікте Шығыс Германия Батыс Германиядан, Солтүстік Корея Оңтүстік Кореядан артта қалған болса, Польша, Чехословакия, Румыния, Болгария, Вьетнам өз экономикалық дамуында Германия, Англия, Франция, Италия және Жапониядан көп артта қалып қойды, ал КСРО АҚШ-тың экономикалық даму деңгейіне жете алмады. Осыдан келіп, нарық жүйесі қоғамның экономикалық дамуының ең басты шарты деген тұжырым жасауға болар болар еді [Казахстанская правда, 1996]

Экономист ғалым О.Сәбденнің атап, көрсеткеніндей, экономикалық реформа қоғамдық жарасымдылық, өткен кезеңнің жақсы жетістіктері мен үрдістерін сақтау, мемлекеттің қауіпсіздігін және халықтың барлық топтарының құқықтарын қамтамасыз етуге негізделген түбегейлі шаралардың біртұтас жүйесін қамтамасыз етеді [Сәбден, 1997.].

90-жылдардағы экономиканы ғаламдастырудың негізгі сипаттарының бірі – бір орталыққа бағынған жоспарлы экономика жүйесіне реформа жүргізіп, оның орнына даму мен биліктің демократиялық институттарының жаңа, нарықтық негіздерін құра бастаған елдердің халықаралық аренаға шыға бастауы болды. Бұл елдердің (бұрынғы КСРО республикалары, Шығыс Еуропа елдері және Қытай) қуатты демографиялық және экономикалық әлеуеті бар және олардың кейбіреуі өзгелерден бұрын өзгеріс кезеңін бастан өткереді деген болжам реформалық үрдістер жақын уақыттарда, негізінен әлемдік экономика сипатына өзгеріс енгізеді дегенге көзімізді жеткізе түсті [Оценка тенденций, 1993. 3].

Қазіргі таңда біздің еліміз – тәуелсіз, егеменді мемлекет. Бірқатар жаңа индустриялы мемле-

кеттерге қарағанда Қазақстан өзінің едәуір қуаты табиғи ресурстарымен ерекшеленеді.

Нәтижелер

Қазақстанның әлемдік экономикалық қауымдастық құрамына белсенді түрде кіруі жағдайындағы басты мақсат – мемлекеттің кешенді ұлттық күш-қуат деңгейін көтеру болып табылды, бұл дегеніміз, өз кезегіндегі Қазақстанның экономикалық дамуының ұлттық артықшылықтары мен осал тұстарын да бағалауға мүмкіндік берді. Ұлттық экономикамыздың болашақтағы бет-бейнесі мен беделі дайын өнім өндірісінің жоғары экспорттық бағыттылығымен айқындалады. Бұл бағдарды Қазақстан экономикалық реформалар барысында ұстанды.

Шығыс Еуропа, Латын Америкасы және Оңтүстік Азия елдеріндегі реформалар тәжірибесі көрсеткеніндей, экономикалық шешім қабылдауда бірауыздылық пен бірізділіктің болмауы экономикалық нәтижелердің үміт еткен деңгейге жетпей, күрт төмендеуіне алып келеді. Ең алдымен, бұл институционалды және құрылымдық реформа тетіктерінің бір мезгілде және бірге іске қосылмауымен байланысты. Реформалардың өзара бағыттылығы өте жоғары деңгейде болған жағдайда ғана экономикалық жетістік, экономикалық табыс кепілдігі болмақ. Биліктің тарапынан қабылданатын шешімдер тұрақты және қауіпсіз экономикалық дамуды үнемі бағдарда ұстауы қажет. Экономиканы тұрақтандыру мен экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үрдістері жаңа ғылыми бағдарлы (яғни, ғылыммен тығыз байланысы бар) салалардың, нарық тетіктері мен еркін бәсекелестіктің, экономиканың жеке секторының, сыртқы экономикалық байланыстардың дамуына жол ашып отыруы тиіс, солай болды да.

Алайда, реформалаудың қай елде қандай әдістері мен үлгілері орын алса да, оның негізгі экономикалық мақсаты – дамудың бәсекеге қабілеттілігі сияқты біртұтас және нақты көрсеткішке қол жеткізу болып табылады. Экономикалық бәсекеге қабілеттілік дегеніміз – мемлекеттің сыртқы орта мен ішкі нарық аясындағы іс жүзіндегі және қол жеткізуге боларлық күш-қуатының өзіндік көрінісі болып табылады.

Егеменді Қазақстан Республикасы – өзара тиімді жағдайларда дүниежүзінің барлық елдерімен дерлік ынтымақты қарым-қатынас жасауға ықыласты ашық еуразиялық мемлекет. Өзара мүдде есебі, өзара тиімділік, мақсатқа

сай қимыл, бірін-бірі өзара толықтырушылық, елдің қауіпсіздігі мен тұтастығына қол сұқпаушылық – міне, осылар мемлекетіміздің сыртқы саясатының мазмұнын құрайды. Қазақстан Республикасының мақсаты – қазіргі халықаралық қатынастардың барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, әлемдік қауымдастыққа барынша еніп, өзара үйлесім табу. Сондай-ақ, қалыптасқан сыртқы саясат стратегиясына сәйкес, еуразиялық кеңістікте байланыстырушы және біріктіруші роль атқарып тұрмақ. Қазақстан жекелей алғанда да ешқандай мемлекетті бөліп-жармай, алаламай қарым-қатынас жасайды.

Қазіргі кезде Қазақстан іс жүзінде әлемдік қауымдастықпен барлық сала бойынша өркениетті қарым-қатынастарға қол жеткізіп отырған ашық қоғамға айналды. Көптеген елдермен тиімді серіктестік, жылы байланыстар орнатып, инвестициялар көлемі ұлғаюда. Сараптау нәтижесі бойынша, Орталық Азияға түскен барлық тікелей инвестициялардың 80%-ы Қазақстан экономикасының үлесіне тиеді екен. Дүниежүзілік банк біздің елімізді жоғары инвестициялар тарту бойынша алдыңғы қатардағы 20 мемлекеттің қатарына қосқан.

Ел экономикасы үлесіне тиетін шетелдік инвестициялар ішкі тауар нарығын тұрақтандыруға, экономика салаларын жаңғыртуға және құрылымдық тұрғыдан қайта құруға өз септігін тигізіп отыр. Шетел инвестицияларын макроэкономикалық реттеу капитал жұмсаудың нарықтық әдістерін күшейтуге, шетел инвестицияларының сенімді түрде құқықтық қамтамасыз етілуіне және оларды экономиканың жетекші салаларына тарту міндетіне негізделеді. Шетел капиталының ел экономикасын дамытудағы ролі әрқашан да айрықша.

Экономикалық-географиялық және әлеуметтік жағдайы мен иелігінде бүкіл ресурстардың бар екендігін ескерсек, Қазақстан – бірегей мемлекет, сол себепті оның экономикасында Шығыс, сондай-ақ Батыс мемлекеттерінің дамуының қазіргі іс жүзіндегі үлгілерінің аясы тарлық еткен болар еді. Экономикалық дамудың өзіндік үлгілерін анықтауда ұлттық экономиканың осындай ерекшеліктерін ескеру шетел экономикасының жат элементтерін енгізу әрекетіне қатысты жағдайларда орынсыз шығындар мен қиындықтардан құтылуға мүмкіндік береді.

Реформалар жүргізілетін барлық қоғамдарда мемлекет осы түбірлі өзгерістердің басшысы және қозғаушы күші болып табылады. Мемлекеттің нарықтық реформаларды жүргізудегі ролі

туралы мәселе оның осы реформалар тұсында қандай әлеуметтік күштерге сүйенетіндігімен байланысты. Реформалау үрдістеріне көптеген факторлар әсер етеді. Соның ішінде, бақылаудан тысқары жататын сыртқы жағдайлар да кіреді. Олар ең мықты жоспарланған саясатты да аздық-көпті дәрежеде өзгеріске түсіріп жібере алады. Дегенмен, тиімді әрі жетілдірілген басқару жүйесі – алға қойған мақсатқа жетудің бірден-бір кілті. Сонымен бірге, осы саясатты жүргізу кезінде қандай да болмасын қиындықтар мен өткір проблемаларға кездесіп, ауыр кедергілерге ұшыраса да, мемлекет ең алдымен, қоғам алдында реформалаудың түпкі де нәтижелі мақсаттарына қол жеткізу жолында табандылық пен батылдық көрсете алуы тиіс. Дағдарысты жағдайдан шығудың жолы, негізінен, мемлекеттің және нақты экономикалық ведомстволардың реформалар барысын реттеудегі ролін айқын белгілеуімен тығыз байланысты.

«Экономикалық реформа – бірыңғай иедология мен тұжырымдамаға негізделген қоғамдағы дағдарысты құбылыстарды жоюға және оның қазіргі тіршілік-қабілетін түбірімен өзгертуге бағытталған шаруашылық шаралары мен заң шараларының жиынтығы» [Сәбден, 1998. 21].

Әлеуметтік-экономикалық реформаның мақсаты – елді ғылыми-техникалық прогресс және ғылыми-техникалық революция жетістіктерін пайдалану негізіндегі тиімді шаруашылық жүргізу жүйесі бар, экономикада қолайлы нарық жүйесі мен әріптестікке ие, халқының өмір сүру деңгейінің жоғарылығымен ерекшеленетін дамыған қоғамға айналдыру. Жағымсыз құбылыстардың орын алғандығына қарамастан қол жеткізген нәтижелері әр түрлі бола тұра қазіргі дамыған елдер қомақты да нәтижелі әлеуметтік-экономикалық жетістіктерге жетіп отыр. Өз қазына-байлықтарын ұлғайтумен қатар бұл елдер көпшілік бұқара халықтың да әл-ауқатының жоғары және сапалы болуын қамтамасыз етіп отыр.

«Енді тұрмыс жағдайы мен адамдардың қызметінің ұдайы жақсаруын қамтамасыз ететін жоғары дамыған экономиканы құру үшін шаруашылықты жүргізудің нарықтық жүйесіне өту қажеттігіне ешкімнің күмәні жоқ деуге болады, – деп атап көрсеткен еді кезінде Елбасы Н.Назарбаев, Алайда, ол іс жүзіндегі нақты шарттар мен дұрыс ойластырылған шешімдерді талап етеді» [Назарбаев, 2000. 11].

Сонымен бірге, нарықтық қатынастарға негізделген экономикалық жүйеге өту Қазақстан және ТМД-ның басқа елдерінің экономикасын

әлемдік шаруашылықпен байланыстыруға, мемлекет азаматтарының әлемдік өркениеттің барлық жетістіктеріне қол жеткізуіне, соның ішінде кәсіпкерлік қызметпен заңды түрде айналысуына жол ашады.

Елімізде әлеуметтік-экономикалық реформа жүргізу мақсаттарының бірі – ұлттық өндірістің жоғары нәтижелілігін, халықтың әл-ауқатының ұдайы артып отыруын және әлеуметтік әділдікті қамтамасыз ете алатын ұтымды да тәуелсіз экономика құру болды. Алайда, реформаларды жүргізу барысында нақты мақсаттар қойылғанымен, оны орындауды іске асыру барысында едәуір кемшіліктер жіберілгені де белгілі.

Ең алдымен, бұл «реформалар адам үшін ғана, адам өзін еркін де қауіпсіз сезініп және өз қабілеттерін дамытып, іске асыра алатындай орта жасау үшін жүргізілуі қажет. Адамның жан-жақты үйлесімді дамуы туралы тезис өз уақытында маркстік теорияның негізін қалаушы тезистердің бірі болды. Бірақ, іс жүзінде ол кейіпсізденіп, люмпендік психология мен қажеттіліктердің талабын орындап, қанағаттандыратын деңгейге дейін құлдырап кетті» [Тасмағамбетов, 1995. 4].

Ел өмірінің қазіргі кезеңі бір жағынан, қоғамды шаруашылық тұрғыдан ұйымдастырудың мүлдем өзге, жаңа формаларына көшумен, екіншіден, осы кезеңге лайық адамдық нормалар мен құндылықтарды, нарықтық экономикадағы адамның ролін, тұлғаның әлеуметтік тиін қалыптастыруға Экономикалық реформа халықтың еңбек, кәсіпкерлік түрлерін таңдау еркіндігіне ие болуына мүмкіндік берді. Әлеуметтік-экономикалық реформалар нәтижесінде халық өзін күнделікті сұраныс тауарларымен жеткілікті дәрежеде қамтамасыз етіп, тұрмыс-тіршілік деңгейін жақсартуға айқын бет алды. «Нарықтық қатынастарды қалыптастыру мәселелері Қазақстан дамуының стратегиялық мақсаттарында және әлеуметтік-экономикалық тұжырымдама үлгісінде нақты көрініс тапты. Қоғамдық өмірдің шешуші саласы болып табылатын экономикадағы стратегия мен тактиканың мәні – құрылымдық және технологиялық артта қалушылықты жеңе отырып, нарық жүйесіне өту үдерісін тоқтаусыз жалғастыра беруде» [Назарбаев, 1994. 45].

Қазіргі таңдағы Қазақстан мемлекетіндегі реформалар елдің күш-қуатын тұрақтандыруға және нығайтуға бағытталып отыр. Елдегі демократиялық тәртіп, нарықтық экономика адамның жеке қабілеттерін ашып, өз мүмкіндіктерін жү-

зеге асыруына үлкен ықпалын тигізіп келеді. Кәсіпкерлік рух еркін дамып, өз кезегінде, ол табысқа қол жеткізе бастағандарды одан да биік, жаңа көкжиектерге жетелеуде.

Еліміз әлеуметтік-экономикалық реформаларды жүзеге асыру нәтижесінде әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономика қалыптастырды. Оның басты элементтері мыналар: әр түрлі меншік түрлерінің пайда болуы мен дамуы және олардың өзара әрекеті; елдің әлеуметтік-экономикалық өміріндегі толыққанды бәсеке, адамдардың экономикалық тұрғыдан өзін-өзі анықтауы, кәсіпкерлікпен айналысу үшін қажетті заңдық негіздердің қалануы; ғылым, білім, мәдениет, денсаулық сақтау жүйесіне, еңбек етуге қабілеті шектеулі жандарға мемлекеттік қолдау көрсету; жұмыссыздарға әлеуметтік кепілденген жәрдемақы беру; Қазақстанның табиғи ресурстары негізінде әлемдік нарыққа ену, отандық технология мен техниканы кеңінен дамыту [Исқалиев, 2000.19].

Ел тәуелсіздігін алғаннан кейін Қазақстанда жүргізілген әлеуметтік-экономикалық, саяси және құқықтық реформалар кәсіпкерліктің дамуына кең жол ашты және оның маңызды әлеуметтік-тарихи алғышартына айналды. Кәсіпкерліктің әлеуметтік-экономикалық маңызы – нарықтық экономиканың икемділік қабілетін арттыруға, халықтың қаржы және өндіріс ресурстарын экономикаға тартуға ықпал етеді, монополияға қарсы күш ретінде қолданылып, ғылыми-техникалық прогрестің бірнеше басты бағыты бойынша қажетті алғышарттарды тұтынуға барынша негіз бола алады, халықтың жұмыспен қамтылуы және нарықтық шаруашылықтың өзге де әлеуметтік мәселелерін шеше алады.

Реформалар барысында республикада нарықтық экономиканың негізі қаланып, оның негізгі тетіктері іске қосылды, сонымен бірге, өндірістің құлдырауына, бүтіндей бір салалар мен өндірістің жойылып кетуіне, импорттың отандық нарықта үстемдік етуіне, ұлттық экономиканың бір жақты шикізаттық-экспорттық

бағыттылығы мен оның әлеуметтік зардаптарына қарамастан еліміз жеткілікті дәрежедегі күш-қуатқа ие болды: нарықтық экономиканың инфрақұрылымы қалыптасты, ұлттық валюта енгізілді, кәсіпкерлер тобы пайда болды және әлеуметтік топ ретіндегі кәсіпкерлердің қатары барған сайын молайып келеді.

Қорытынды

US News & World Report басылымының мәліметтері бойынша 2021 жылы Қазақстан кәсіпкерлікті дамыту үшін ең қолайлы елдердің рейтингісінде 78 елдің ішінде небәрі 75-орынды иемденген. Аталған көрсеткіш бойынша ТМД елдерінің ішінде Қазақстаннан жоғары тұрғандар: Ресей 22-орында, Украина 51-орында, Беларусь 57-орында, Әзірбайжан 71-орында тұрған көрінеді. Республикадағы кәсіпкерліктің даму деңгейін бағалау 100 баллдан 0, 9 баллды ғана құраған [<https://kapital.kz/business>]. Бұл деректер елдегі кәсіпкерлікті дамытуға айрықша назар аудару керектігін, бұл бағытта әлі де болса үлкен жұмыстар жасалу керектігін көрсетіп отыр. Кейінгі кездері орын алған коронавирус пандемиясы, карантин шаралары ел экономикасын біраз тығырыққа тіреді. Соның ішінде, халықтың жұмыспен қамтылуы, табысы мәселесі негізгі басымдыққа ие болып отыр. Бұл экономикалық дағдарыстан орасан зор әлеуметтік функцияларды атқарып отырған кәсіпкерлік саласы, оның ішінде, шағын және орта бизнес зардап шегуде. Шағын және орта бизнестің экономикадағы үлесі ІЖӨ-нің 30,8 %-ын құрап, 3,3 млн. адамды жұмыспен қамтамасыз етіп отыр. Сондықтан, бұл саланы қолдау дағдарысқа қарсы шаралардың негізгі бағыттарының бірі болып қала береді [<http://ranking.kz/ru/a/reviews/maloe-i-srednee-predprinimatelstvo-v-rk-2020>]. Кәсіпкерлік – қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының қозғаушы күші. Оның жаңашылдығы мен екбексүйгіштігі әлеуметтік және экономикалық салаларда жағымды өзгерістердің болуына мүмкіндік жасайды.

Әдебиеттер

- <http://ranking.kz/ru/a/reviews/maloe-i-srednee-predprinimatelstvo-v-rk-2020>.
<https://kapital.kz/business/96349/v-reytinge-luchshikh-stran-dlya-predprinimatelstva-kazakhstan-na-75-m-meste.html>. 2021г.
 Исқалиев М.Д. Қазақстан нарық кеңістігінде. Алматы, 2000. – 109 б.
 Казахстанская правда. 1996.- 18 январь.
 Назарбаев Н.А. Рынок и социально-экономическое развитие. М., 1994.

Назарбаев Н.А. Стратегия трансформации общества и возрождения Евразийской цивилизации. М.: Экономика, 2000. – 543 с.

Оценка тенденций социально-экономических реформ в Казахстане. Алматы, 1993.- С.3

Сәбден О. Аймақтардағы экономикалық реформа. // Ақиқат. – 1998. – №5.- 21 б.

Сәбден О. ХХІ ғасырға қандай экономикамен кіреміз. Алматы, Қазақстан, 1997. – 192 б.

Тасмағамбетов И.Н. Социальная ценность реформ. // Саясат. – 1995.- №5.- С.4.

References

<https://kapital.kz/business/96349/v-reytinge-luchshikh-stran-dlya-predprinimatelstva-kazakhstan-na-75-m-meste.html>. 2021 [In Rus]

Isqaliev M.D. Qazaqstan naryq keńistiginde (Kazakhstan in the market space). Алматы, 2000. 109 б. [In Kaz]

Kazhstanskaia pravda. 1996. 18. 01. [In Rus]

Nazarbaev N.A. Rynok i sotsialno-ekonomicheskoe razvitiie (Market and social and economic development). М., 1994. [In Rus]

Nazarbaev N.A. Strategia transformatsii obestva i vozrajdennia Evraziiskoi tsivilizatsii (Strategy of transformation of society and revival of Eurasian civilization). М.: Ekonomika, 2000. 543 s. [In Rus]

Otsenka tendentsii sotsialno-ekonomicheskikh reform v Kazahstane (Evaluation of trends of social and economic reforms in Kazakhstan). Алматы, 1993. S.3. [In Rus]

Sabden O. Aimaqtardaғы ekonomikalıq reforma (Economic reform in the regions.). // Aqıqat. 1998. №5. 21 б. [In Kaz]

Sabden O. ХХІ ғасырға қандай экономикамен кіреміз (What kind of economy will we enter the 21st century?). Алматы, Qazaqstan, 1997. 192 б. [In Kaz]

Tasmagambetov I.N. Sotsialnaia tsennost reform (Social value of reform). // Saıasat. 1995. №5.S.4. [In Rus]

<http://ranking.kz/ru/a/reviews/maloe-i-srednee-predprinimatelstvo-v-rk-2020> [In Rus]

МАЗМҰНЫ

Этнология. Антропология

<i>Қаратаев О.Қ., Қадыров Д.Т.</i> Қырғыздардың қазіргі Өзбекстан территориясындағы (Әндіжан, Наманган, Ферғана облыстары) қоныстану тарихы және этникалық құрамы	4
<i>Кошымова А.О., Ноғайбаева М.С.</i> Қазақ халқының дүниетанымындағы түс пен сандық символдар	14
<i>Алиева С.А., Шамшиева Г.С., Қалқабаяева Г.У.</i> Антропоцентрилік мақал-мәтелдердегі түр мен түсті тарихи тұрғыдан талдау	25
<i>Кенжаева Н.</i> XX ғ. 20-шы жылдардағы Памир мен Тәжікстанның таулы аймақтарына ғылыми экспедициялар	32

Жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы New and modern history of Kazakhstan

<i>Оспанова А., Шораев Б.</i> Қазақстанға күштеп қоныс аударған ұлттар тарихы	44
<i>Ляпбаева Н.</i> Қазақстанда кәсіпкерліктің қалыптасуының әлеуметтік-тарихи алғышарттары	55

CONTENTS

Ethnology. Anthropology

<i>Karataev O.K., Kadyrov T.D.</i> History of settlement and ethnic composition of the Kyrgyz on the territory of modern Uzbekistan (Andijan, Namangan, Fergana regions).....	4
<i>Koshymova A.O., Nogaibaeva M.S.</i> Types and Numerical Symbols in the Worldview of the Kazakh People	14
<i>Aliyeva S.A., Shamshieva G.S., Kalkabayeva G.U.</i> Historical analysis of species and color in anthropocentric proverbs.....	25
<i>Kenjaeva N.</i> Scientific expeditions to the Pamirs and mountainous regions of Tajikistan in the 1920 s	32

New and modern history of Kazakhstan

<i>Ospanova A., Shorayev B.</i> Forced deportation of peoples to Kazakhstan	44
<i>Lyapbaeva N.</i> Socio-historical prerequisites of the formation of entrepreneurship in Kazakhstan.....	55